

"Elementarne čestice" - roman o postmodernom stanju

Sokač, Maja

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:141155>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Maja Sokač

***Elementarne čestice* – roman o postmodernom
stanju**

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, 2017.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku

Maja Sokač

Matični broj: 0009063586

Elementarne čestice – roman o postmodernom
stanju

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: dr. sc., Dejan Durić

Rijeka, 5. srpnja 2017.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. ELEMENTI PRIPOVJEDNE GRAĐE	5
3. ŽANROVSKO ODREĐENJE ROMANA	11
4. ZAPADNJAČKA KULTURA DRUGE POLOVICE 20. STOLJEĆA	15
5. INTERTEKSTOVI ROMANA	26
5. 1. ALDOUS HUXLEY: <i>VRLI NOVI SVIJET</i>	28
5. 2. ALDOUS HUXLEY: <i>OTOK</i>	33
5. 3. CHARLES DARWIN: <i>POSTANAK VRSTA</i>	35
6. PARALELIZAM DISKURSA: EROTSKI (BRUNO) I ZNANSTVENI (MICHEL)	38
7. KRIZA MODERNE OBITELJI	47
7. 1. (ANTI)ARHETIPSKA MAJČINSKA FIGURA	51
8. SEKSUALNOST 20. STOLJEĆA – PROMJENA PARADIGME	55
8. 1. SEKSUALNOST PRIJE SEKSUALNE REVOLUCIJE ŠEZDESETIH	55
8. 2. SEKSUALNOST NAKON SEKSUALNE REVOLUCIJE ŠEZDESETIH	58
9. NARCISTIČKO SAMOPOIMANJE LIKOVA	64
9. 1. POJAM NARCIZMA	64
9. 2. KULT NJEGOVANJA TIJELA – OPSJEDNUTOST VLASTITIM IZGLEDOM	69
10. AMBIVALENTAN ODNOS PREMA ŽENSKIM LIKOVIMA	72
11. ZAKLJUČAK	79
12. LITERATURA	81

1. UVOD

O Michelu Houellebecqu zna se samo ono što on želi reći. (Demonpion 2005: 10) Ovom nas izjavom autor Houellebecqove biografije uvodi u svijet tog karizmatičnog francuskog pisca o čijem se životu može saznati upravo putem njegovih romana: *Širenje područja borbe, Elementarne čestice, Platforma, Mogućnost otoka, Karta i Teritorij, Pokoravanje*. Roman koji će biti analiziran u ovome radu, *Elementarne čestice* (u nastavku rada EČ), djelo kojim je postigao svjetsku slavu, izazvavši mnogo kontroverznih reakcija zbog iznesenih ideja, ali koje je postalo kulturna knjiga krajem prošlog stoljeća. Kritika je izrazila oprečna mišljenja o umjetničkoj vrijednosti ovog romana, ali je nedvojbeno

razorio posljednje tragove 1968., osudio njezine epigone, feministkinje i ekologe, pozivao na obnovu ljudskog roda genetičkom manipulacijom, ponovno uveo u diskurs eugenizam, žigosao uspon islama pred kršćanstvom koje gubi dah i, preko svojih likova, oplakivao seksualnu bijedu svojih suvremenika. (Demonpion 2005: 10)

Sve to ispisao je u nekoliko poglavlja hladnim i gotovo analitičkim stilom koji ocrtava tadašnje stanje u društvu: Zapad je u lošem stanju, a čovječanstvo srlja u novu propast pa je problematika ovog romana i danas aktualna, što je jedan od razloga zašto je odabran za analizu.

Središnja ideja romana, ali i ovog rada jest nastojanje detektiranja ključnih događaja u ljudskoj povijesti druge polovice 20. stoljeća koji su pobudili duboke mijene u javnom mišljenju, ali i u naravi ljudi:

Promatrane u cjelini, »Elementarne čestice« dramatiziraju promjenu paradigme koju ističu kao dominantnu globalnu mutaciju 20. stoljeća: kapitulaciju humanističkog diskursa i tumačenje svijeta pred egzaktnim znanostima. (Koščec 2007: 46)

Dulčić opisuje stanje koje je zahvatilo postmoderno, suvremeno društvo kojeg karakterizira prekid tradicionalnih ljudskih veza, odsutnost bliskih odnosa, odmak od prirodne okoline, zamjena primarnih zajednica sekundarnih, industrijalizacija života koja raslojava društvo. (vidi Dulčić 2014: 92) Moderan čovjek postaje nesposoban za sreću, ljubav i bliske odnose. Bilježeći društvene fenomene koji su doveli do takvog stanja, autor u središte radnje stavlja dva polubrata, Brunu i Michela. Oni imaju istu majku Jane koja ih je rano napustila i otišla živjeti u hipijevske ili *new age* zajednice koje su utemeljene na seksualnoj slobodi i uporabi psihodeličnih droga.

Roman ima dramsku strukturu. Započinje prologom pripovjedača-klona, zatim slijede tri dijela: *Izgubljeno kraljevstvo*, *Čudnovato vrijeme*, *Bezgranična emotivnost* te završava epilogom istog pripovjedača-klona. Iz prologa možemo iščitati kako je ovo roman o znanstveniku biologu Michelu Djerzinskom koji je živio u drugoj polovici 20. stoljeća u Zapadnoj Europi. Jasna prostorna i vremenska lokalizacija dio je poetike čitavog romana. Vrijeme u kojem je Michel živio zahvaćeno je gospodarskom, ali i emocionalnom krizom: *Osjećaji ljubavi, nježnosti i bratstva među ljudima uvelike su nestali; njegovi su suvremenici u međusobnim odnosima najčešće pokazivali ravnodušnost, čak i okrutnost.* (Houellebecq 2002: 9) Pojavila se metafizička mutacija koja je zahvatila sve društvene pore. Tu mutaciju naziva najradikalnijom jer je ona nagovještaj novog poglavlja u ljudskoj povijesti. Ako uzmemo u obzir da je roman objavljen 1998. godine, moguće ga je shvatiti kao reakciju na tadašnje nadolazeće promjene novog tisućljeća. Zeman tako navodi da druga modernizacija živi u znaku globaliziranih rizika: ekološke destrukcije, genetskog inženjeringa ljudi i biljaka, rizika proizašlih iz siromaštva, opasnosti od novog oružja. (vidi 2004: 237) Sve se to prepliće s ostalim društvenim, kulturnim i geografskim neizvjesnostima. Te neglobalne neizvjesnosti izmijenile su, drži Zeman, unutarnju društvenu strukturu postindustrijskog društva (klasa,

brak, rod, obitelj). (vidi 2004: 238) Sve to pridonosi preoblikovanju temeljenih odrednica nekadašnjeg industrijskog društva pa pojedinac osjeća oslobođenje. To oslobođenje pak ima dvostruke posljedice. S jedne strane ono vodi do emancipacije (ženske), a s druge strane do tjeskobe (odsutnost bliskih odnosa). Zeman ističe proces detradicionalizacije jer postojeći parametri bivaju dekonstruirani. Problemi sustava sve češće gube političku dimenziju i očituju se kao osobni neuspjeh pojedinca. (vidi 2004: 239) Kako je proces modernizacije napredovao tako su se paradigme mijenjale (roditeljstvo, seksualnost, poimanje roda, važnost obitelji). To su obilježja suvremenog doba koje obilježava pluralitet vrijednosti koje se pojavljuju jedna kraj druge i pritom se međusobno ne isključuju: *Svakidašnji život se fragmentarizira, sve više usitnjava. Pojedinac se u ovakvoj pluralnoj svakidašnjici, sastavljenoj od heterogenih vrijednosnih sustava, teško snalazi.* (Martinić 1994: 8) Bez čvrstih vrijednosnih uporišta, društvo (postindustrijsko) postaje nihilističko. O (ne)prilagodbi društva na promjene govorio je Horkheimer koji smatra kako je proces prilagodbe na različite okolnosti bio prisutan i prije, ali je pojava industrijalizma promijenila taj proces jer sada postaje hotimičan i totalan. (vidi 1988: 69) *Čovjekovo ponašanje više ne ovisi o apsolutnim standardima ponašanja.* (Horkheimer 1988: 70) On postaje neovisni subjekt, a ta subjektivizacija koja je dovela do njegova uzdizanja, ujedno ga je osudila i na propast, zaključuje Horkheimer. (vidi 1988: 68) Čovjek vlada prirodom, ali je istovremeno njoj i podvrgnut. To mu je posebice omogućilo seksualno oslobođenje o kojemu će biti više riječi u nastavku rada. Mogućnost izbora i osjećaj slobode dekonstruira postojeće društvene paradigme i vrijednosti pa jedini ljudski standardi postaju čovjekovi vlastiti. Paradoksalno je, smatra Horkheimer, *da je taj porast nezavisnosti doveo do usporednog porasta pasivnosti.* (1988: 70) Kako je društvo *očišćeno* od vjerskih dogmi i mitologizacije, objektivni um čovjeka sada sam automatski odlučuje kako će se i želi li se uopće prilagoditi. Pojedinac sada ima mogućnost izbora (ne)prilagodbe kao i glavni protagonisti romana koji mogu odlučiti o

svojem društvenom položaju, žele li biti dio tog društva ili biti izvan njega. Sloboda je uvijek bila u uskoj vezi s mogućnošću izbora. Današnji čovjek za razliku od svojih predaka ima veću slobodu izbora koja je analogna porastu proizvodnih mogućnosti. Horkheimer smatra da se *važnost tog povijesnog razvoja ne treba podcijeniti*. (1988: 71)

Michel je stvorio svoj izolirani svijet koji mu omogućava da bude u položaju izvan društva, a isto tako i Bruno svojim društveno neprilagođenim ponašanjem sebe stavlja u sferu marginalizacije. Njihova majka pak želi biti slobodna pod cijenu gubitka vlastite djece. Kao posljedica ovih promjena javlja se narcistička subjektivnost.

I u ostalim svojim romanima Houellebecq obrađuje teme: rasizma, protuislamske ideologije, slobode, žudnje, seksualnosti. Likovi romana su frustrirani, osamljeni pojedinci kroz koje se prelama obiteljski, moralni i društveni rasap. Njegove je romane moguće shvatiti kao *posljedicu nestanka vrijednosnih vertikala u suvremenoj umjetnosti*. (Koščec 2007: 14) Prednost daje recikliranju i pastišu prije izvornosti.

Rad je strukturiran u nekoliko tematskih poglavlja u čijim se razmatranjima koristio interdisciplinarni pristup jer su promjene koje su se događale u kulturi druge polovice 20. stoljeća, a koje su odraz postmodernog stanja društva zaokupljale političare, ekonomiste, sociologe, kulturologe, psihologe. Radom se nastojala napraviti potpuna analiza romana počevši od elemenata pripovjedne građe (stil, jezik, struktura), zatim pokušaja žanrovskog određenja romana nakon čega je dan presjek najvažnijih događaja u zapadnoj kulturi od šezdesetih godina prošlog stoljeća što ujedno služi kao društveno-politički kontekst romana. Slijede poglavlja koja su posvećena intertekstovima romana te tematskih preokupacijama romana (glavni likovi, kriza obitelji, seksualnost, narcizam, odnos prema feminizmu).

2. ELEMENTI PRIPOVJEDNE GRAĐE

U uvodnom se dijelu rada naznačila tematska, stilska i diskursivna raznolikost romana. Houellebecq ovaj roman strukturira na zanimljiv način koristeći jezik i stil upotpunjen brojnim referencama, izmjenama fokalizatora, paratekstovima, umetnutim pričama, digresijama, ironičnim komentarima... To su karakteristike njegova opusa koje Marinko Koščec sumira riječima: društvena freska balzakovskog tipa, romantičarski sinkretizam, naturalistički roman-laboratorij, filozofski i esejistički pasaži, postmodernistička heterogenost, ironično seciranje suvremenosti, elementi utopije i distopije. (vidi 2007: 17)

Strukturno je roman posložen poput drame. Sastoji se od prologa i epiloga koji uokviruju priču te triju dijelova: *Izgubljeno kraljevstvo*, *Čudnovato vrijeme*, *Bezgranična emotivnost*. Navedeni elementi čine polifonu strukturu romana. Polifonost strukture očituje se u supostojanju dvaju paralelnih narativnih linija koje u sebe uključuju različite žanrovske strategije. Djelo započinje prologom neimenovanog heterodijegetskog pripovjedača koji najavljuje temu romana, a ujedno naznačuje i osnovnu problematiku romana. Sama radnja romana započinje *in medias res* 1. srpnja 1998. godine, a završava 27. ožujka 2029. Taj dan označava dolazak novog bića, predstavnika nove vrste. Ovo upućuje na naoko linearno-kronološki tip naracije koji se fragmentira umetnutim pričama, paratekstovima, prostornom i vremenskom skokovitošću. Temporalnost je značajni dio romana jer autor umeće brojne analepse kojima nas vraća u narativnu prošlost i pritom iznosi pregled ključnih događaja u zapadnoj kulturi ili onih koji su obilježili glavne likove (njihovo djetinjstvo i ranu mladost). To je jedan od pokušaja suočavanja s prošlošću, shvaćanja važnosti događaja koji su potaknuli promjene u društvu, a koje su izravno utjecale na pojedince.

U romanu je osobito zanimljivo postavljena uloga pripovjedača i fokalizatora. Heterodijegetski pripovjedač nalazi se na izvandijegetskoj razini i svojim dokumentarističkim i analitičkim pristupom nastupa u ulozi sociologa i

pritom pokazuje iznimno kulturno znanje. Njegova se uloga sveznajućeg pripovjedača u 3. licu (karakteristično za mimetički tip proze) višestruko parodira. Prvo, uvođenjem pripovjedača-klona. To što je pripovjedač klon ima značajnu simboličku ulogu jer klon i njemu slična antihumana bića *služe kao znanstveno-fantastična kamuflaža za autorovo distanciranje od ljudskog ponašanja, mentalnih sklopova, kolektivnih paradigmi i njihove evolucije.* (Koščec 2007: 36) Iznimna upućenost u život glavnih likova te bogato znanje o kulturnim i povijesnim događanjima u zapadnoj Europi, ali i u Americi dodatno naglašava njegovu sveznajuću poziciju. On nudi širok spektar događaja u dugom periodu. Zna što se događa sada, što se već dogodilo i predviđa što će se tek dogoditi. Drugo, on nije lik na razini djela što bi mu trebalo omogućiti objektivnost pri prikazivanju problematike. Međutim, on nije potpuno neutralan, već implicitno prosuđuje, ali i osuđuje. To je osobito vidljivo u njegovu odnosu prema likovima i događajima koje opisuje. Primjerice, u uvodnome dijelu rada eksplicitno pokazuje svoje divljenje prema Michelu:

Michel Djerzinski nije bio ni prvi, ni glavni tvorac te treće, po mnogočemu najradikalnije metafizičke mutacije, kojom će započeti novo razdoblje u svjetskoj povijesti; no zbog određenih, sasvim posebnih okolnosti koje su mu obilježile život, bio je jedan od njezinih najsvjesnijih, najlucidnijih tvoraca. (Houellebecq 2002: 10)

U ovome se romanu izmjenjuju tri tipa fokalizacije pa tako postavljena fokalizacija predstavlja nemogućnost da čitatelj vidi cjelinu.¹ Nultom

¹Gérard Genette razlikuje tri tipa pripovjednog teksta prema vrsti fokalizacije. *Prvi tip je nefokalizirani ili pripovjedni tekst s nultom fokalizacijom. Drugi tip je unutrašnja fokalizacija koja može biti fiksna, promjenjiva ili mnogostruka. Treći tip je pripovjedni tekst s vanjskom fokalizacijom u kojima junak djeluje pored nas, a da nam nikad nije dozvoljeno da upoznamo njegove misli ili osjećaje.* (Biti 1992: 99) *Važno je naglasiti da se fokalizator nikada ne opisuje niti čak ocrta izvana, i da njegove misli ili opažaje pripovjedač nikada ne analizira objektivno.* (Biti 1992: 101) U romanu ne treba biti prisutan samo jedan tip fokalizacije, dakle ne treba se odnositi na čitavo djelo, već na neki njegov dio.

fokalizacijom u pasusu: *Metafizičke su mutacije - odnosno radikalni i globalni preobražaji svjetonazora uz koji pristaje većina — rijetke u povijesti čovječanstva. Možemo, primjerice, navesti pojavu kršćanstva.* (Houellebecq 2002: 10) pripovjedač klon pokazuje svoje znanje o povijesti i kulturi čovječanstva. Ponekad nastupa kao promatrač što se očituje u primjeru vanjske fokalizacije: *Sutradan je ustao oko sedam sati, iz svoje biblioteke uzeo Dio i cjelinu, znanstvenu autobiografiju Wenera Heisenberga, i pješice se uputio prema Marsovoj poljani.* (Houellebecq 2002: 25) Polifonost se romana očituje i u unutrašnjim (promjenjivim) fokalizacijama. Primjerice u jednom dijelu romana fokalizator je Michael:

Krivnja nije sasvim njihova, pomisli Michel; žive u mukotrpnom svijetu, svijetu nadmetanja i borbe, taštine i nasilja; taj svijet u kojem žive nije skladan. No s druge strane, nisu ništa učinili da promijene taj svijet, nimalo doprinijeli njegovom poboljšanju. (Houellebecq 2002: 320)

nakon čega fokalizator postaje Bruno: *»Usrana priroda... nabijem ti prirodu!« kipteći je mrmljao još nekoliko minuta.* (Houellebecq 2002: 65) Osim što afirmira ideju polifonosti romana, različitost fokalizatora omogućuju čitatelju ulazak u svijest glavnih likova. O jednom problemu promišlja više fokalizatora s različitih aspekata što čitatelju omogućuje polemiziranje s idejama koje iznosi pripovjedač.

Analitički stil, odsutnost emocija i ironija dominiraju stilskom razinom romana. Dokumentarizmu pridonose brojni paratekstovi inkorporirani u roman. Jedan od primjera je enciklopedijska natuknica o grinjama koja je u poveznici s reminiscencijama na Michelovo djetinjstvo. On se prisjeća djetinjstva koje je proveo u prirodi sa sestričnom Brigittom. Grinje koje su se nalazile u travi izazivale su mu svrab. Prilikom opisa anegdote izostaje emotivnost zbog znanstvenog opisa grinja: *Thromnidium holosericum, zvan također baršunasta grinja, ljeti je na livada sasvim uobičajena pojava. Promjer mu je oko dva*

milimetara. (Houellebecq 2002: 38) Osim takvih neknjiževnih paratekstova, umetnuti su i citati različita podrijetla koji su uključeni u tkivo teksta na dva načina: ili u tijek pripovijedanja ili su grafički izdvojeni nakon naslova pojedinih ulomaka. Primjerice, u jednom dijelu romana pripovjedač citira Zolu: *Radije ću zbrisati nego nastaviti proživljavati takve transove.* (Houellebecq 2002: 150) U 12. poglavlju koje nosi naslov *Standardna mjera* citira Augustea Comtea: *Oni koji se tijekom revolucionarnih razdoblja s tako čudnom ohološću pripisuju lako stečenu zaslužnost za raspaljivanje anarhističkih strasti u svojih suvremenika,...* (Houellebecq 2002: 77) Takvi su citati tematski uklopljeni u naraciju. Reference i aluzije u romanu također su brojne i kulturno raznolike. Primjerice, Michelu je najdraža knjiga *Dio i cjelina*, znanstvena autobiografija Wenera Heisenberga, a Bruno čita Kafkin *Proces*:

Bruno je shvatio da ga hipiji nikada neće prihvatiti.; nije bio, i nikada neće biti privlačnom životinjom. Noću je sanjao o rastvorenim stidnicama. Otprilike je u to vrijeme počeo čitati Kafku. (Houellebecq 2002: 69)

Pripovjedač se referira i na francuske intelektualce s kraja stoljeća, Guya Deborda i Gillesa Deleuzea kada govori o tjelesnom propadanju i porastu samoubojstava:

Njihov čin samoubojstva nisu izazvala nikakvo čuđenje, nikakav komentar; općenito govoreći, samoubojstva ostarjelih osoba, daleko najbrojnija, danas nam se doimaju potpuno logičnima. (Houellebecq 2002: 279)

Zbog analitičkog stila zapažena je odsutnost emocija koja je zamijenjena ironičnim komentarima pripovjedača kojima pokazuje svoj odnos prema tradiciji: *Annabelle je proučavala neki tekst koji je napisao Epikur – mislilac poznat kao lucidan, umjeren, grčki, i istinu govoreći, dosadan kao proljev.* (Houellebecq 2002: 101) Osim što je ironičan, on je i vulgaran: *Oblačići nalik štrcajima sperme plutali su među borovima; pred njim je bio blistav dan.* (Houellebecq 2002: 122) ili bezobrazan: *Brada je samo donekle uspjela, rasla je*

mjestimično i s njom sam bio prilično gadan, nalik Salmanu Rushdieju... (Houellebecq 2002: 215) Takav način pripovijedanja i komentiranja mogu izazvati zgražanje kod čitatelja jer diskurs djeluje provokativno pa Koščec zaključuje:

Pompozna retorika i karikaturalno pretjerana metaforika, dakako, u funkciji su karnevalskog obrata: u nekoliko koraka, od turobnog realizma i (pseudo)znanstvene demonstracije, preko poetskog uznesenja, diskurs se preobraća u persiflažu. (2007: 88)

Unosi i rasistička razmišljanja koja se izazvala mnoge kontroverze:

Mi zavidimo crncima i divimo im se jer želimo po uzoru na njih ponovno postati životinje, životinje s velikim kurcem i sićušnim mozgom kao u gmazova, koji je kod njih dodatak kurcu. (Houellebecq 2002: 220)

I vjerska:

Dobro znam da islam – daleko najgluplja, najprjetvornija i najnazadnija od svih vjera – trenutno kao da se širi; no to je samo površna i privremena pojava: dugoročno, islam je osuđen na propast, još izvjesnije od kršćanstva. (Houellebecq 2002: 305)

Umetnute priče u priči, tematske različite, afirmiraju ideju kolažiranja i eksplicitno pokazuju narativne šavove. Navest ću primjere nekoliko takvih priča. U jednoj od epizoda Bruno Christini prepričava članak o sotonskim sektama. Ta umetnuta priča o sotonizmu pripada žanru horora, a odraz je društvene i moralne dekadencije. David di Meola bio je jedan od glavnih sudionika tih rituala. Osim toga, koristi se i žanr biografije kada se prepričava život Martina Ceccaldija, Brunova i Michelova djeda. Radnja se romana retrospektivno vraća u 1882. godinu u ruralno naselje koje je gotovo pastoralno opisano na tragu Rousseauovog poimanja prirode. Pripovjedač govori kako je

takav život davno nestao, ali želi ponuditi kratak sintetički opis takvog života jer smatra da bi iscrpna analiza bila dosadna:

Imate prirodu i čist zrak, obrađujete nekoliko parcela, [...] s vremena na vrijeme skinete kojeg vepra; ševite što stignete, poglavito svoju ženu, koja rađa djecu; narečenu djecu podižete kako bi zauzela svoje mjesto u tom istom ekosustavu, zakačite nekakvu boleštinu, i to je to. (Houellebecq 2002: 27)

U tom dijelu pripovjedač nastoji ponuditi kratku skicu genealoškog stabla obitelji glavnih likova čime se približava poetici realizma. Umetnuta priča prekida linearnost pripovijedanja. Nadalje se problematizira poetika pisanja, pa pripovjedač govori kako *pripovijeda o jednom ljudskom životu možemo učiniti dugom ili kratkom koliko to želimo* (Houellebecq 2002: 29), što je dokaz samosvjesnosti proze. Nakon sažete biografije Martina Ceccaldija, pripovjedač govori kako njegova kći Janine spada u kategoriju osoba koje su *preteče*, odnosno koje su ispred svoga vremena:

Ma kako prilagođene prevladavajućem načinu života svojeg vremena, takve ga osobe istodobno nastoje nadići zagovarajući nove obrasce ponašanja ili popularizirajući one koji još nisu uvriježeni, te stoga u većini slučajeva zaslužuju nešto duži opis, utoliko više što je njihov životni put često tegobniji i krivudaviji. (Houellebecq 2002: 29)

Bila je intelektualno sposobna žena. Studirala je medicinu. Godine 1952. upoznala je Sergea Clémenta, plastičnog kirurga. Neplanirano je ostala trudnim i rodio im se sin Bruno. Nakon toga, autor završava ovaj dio priče i započinje priču o Marcu Djerzinskom, ocu Michela kojeg je upoznala nedugo nakon što se rastala od Brunina oca Sergea ostavivši sina roditeljima. Prethodno opisana umetnuta priča o genealogiji dviju obitelji dokaz je prostorne i vremenske skokovitosti karakteristične za postmodernističko poimanje vremena i prostora.

Navedene ironične konotacije, intertekstovi, polifonost strukture, mnoštvo umetnutih priča afirmiraju ideju neautentične kulture zbog gomilanja na prvi pogled nepovezanog sadržaja, ali i ispraznosti, *a ispraznost je ono što Houellebecq ustrajno razotkriva na tematskoj razini: deficit životnog sadržaja, emotivnu oskudicu, nestanak čovječnost iz međuljudske komunikacije.* (Koščec 2007: 141) Pluralizam koji postoji u društvu, očituje se i u književnosti. Zbog materijalističke zasićenosti, naglog razvoja društva, propasti vrijednosnih paradigmi ljudi osjećaju duboku prazninu i otuđenost. To je i povezano s kritikom kasnog kapitalizma.

3. ŽANROVSKO ODREĐENJE ROMANA

Prethodno opisani elementi pripovjedne građe (reference, citati, aluzije, narativne tehnike) čine ovaj roman pravim kulturološkim kolažom zbog čega ga je teško žanrovski jednoznačno odrediti. Zato o njemu govorimo kao o žanrovski hibridnom konstrukt (uočena su obilježja romana o postmodernom stanju, distopijskog romana i romana ideje).

Iako je roman objavljen 1998. godine on ne spada u skupinu postmodernističkih romana zbog toga što uočavamo zaokret prema novim oblicima realizma. Realističnost romana ogleda se u, većim dijelom, tradicionalno posloženoj naraciji, dok mu je forma u jednom dijelu bliska esejizmu. Zbog toga ponekad djeluje kao sociološka studija, prije nego kao romaneskno djelo. To je karakteristično za romane o postmodernom stanju što je ujedno i prva moguća žanrovska odrednica romana.

Romani o postmodernom stanju lišeni su moraliziranja i nude analitički pogled na postavljenu problematiku. Problematiziraju: osjećaje otuđenja, suzdržanosti, egoizma što je odraz stanja u kojem se našlo zapadnjačko (post)moderno društvo. Za takve romane osobito su važne prostorne i vremenske odrednice u koje se smještaju likovi koji su produkt društvene stvarnosti, tek pasivni elementi povijesnih kretanja u kojima se stapa osobno i kolektivno iskustvo.

Fabule ovog i njemu žanrovski sličnih romana nastoje povezati ljudsko i tehnološko, čime se stvara polarizacija koja otvara prostor za filozofska, sociološka, psihološka, kulturološka i ina preispitivanja. Ovo je roman o postmodernom stanju na tragu romana kao što su: *Sudar* (James Graham Ballard), *Američki psiho* (Bret Easton Ellis), *Bijela Buka* (Don DeLillo). Houellebecq slično kao i Ellis u romanu *Američki psiho* tematizira *otuđenje i besciljnosti, turobnost, nudi klinički hladan pogled na situaciju, tematizira rasap unutrašnjeg svijeta u srazu s vanjskim*. (Koščec 2007: 141)

Pesimizam koji je zavladao krajem tisućljeća doprinio je širenju distopijskih tekstova. Takvi romani uvijek nastaju kao reakcija na neki događaj ili situaciju. Ovaj spekulativni tip proze imaginira ne tako blistavu sutrašnjicu. O njoj govorimo kao spekulativnom tipu proze jer predviđa određena stanja. Nastoje opisati nastalo društveno stanje analizirajući mu uzroke, a onda i posljedice. Pokušava razmotriti pitanje komfornosti pojedinca u nekom društvu u obliku binarnih opozicija. Radnja se takvih romana smješta *u neki budući ili alternativni univerzum gdje dobivaju na intenzitetu*.² U svojim je počecima bila podžanr znanstvene fantastike dok je danas većina djela istovremeno i znanstveno-fantastična (ponajviše *zbog svoje orijentacije na tehnološki napredak omogućuje razvitak alternativnih svjetova koji su plodno tlo za razvitak distopije*.)³ Svaka distopija kritički reagira na društveno-političku javnu sferu. Neki od poznatijih distopijskih romana su: *The Sleeper Awakes* (Herbert George Wells), *Mi* (Evgenij Zamjatin), *1984* (George Orwell), *Fahrenheit 451* (Ray Broadboursy), *Sluškinjina priča* (Margaret Atwood), *Igre gladi* (Suzanne Collins), *Delirij* (Lauren Oliver). Čini se da je 1998. godina bila poticajna za pisanje ovakvog tipa romana ako uzmemo u obzir da je to vrijeme prije početka novog tisućljeća. Valjalo je na neki način napraviti presjek jednog dijela ljudske povijesti, a ujedno je postojala

²URL: <https://geek.hr/znanost/clanak/distopijska-fikcija/#ixzz4lD5Zzvrl> (pristupljeno 27. lipnja 2017.)

³ Isto.

svijest o nadolazećim promjenama. Da roman ima elemente distopijskog romana upućuje retrospektivno simultana radnja koja se događa u prošlosti, a koju pripovijeda neimenovani klon. Osim dehumaniziranog heterodijegetskog pripovjedača klona ima i futuristički epilog. Epilog pisan u novinarskom stilu želi dati dozu autentičnosti i dokumentarizma, zaokružiti priču, osvrst na Michelov život:

Objavljivanje Clifden Notes, složenog spleta uspomena, osobnih dojmova i teorijskih promišljanja koje je Djerzinski bacio na papir između 2000. i 2009, istodobno s radom na svojoj velikoj teoriji, uvelike će nas uputiti u događaje u njegovom životu, važne odluke, sukobe i drame koji su odredili njegovu osobnu viziju postojanja, no ipak u njegovom životopisu kao i u njegovoj osobi ostaje mnogo sjenovitih mjesta. (Houellebecq 2002: 347)

Michel kao znanstvenik zaslužan je za genetsko prekodiranje koje će stvoriti novu paradigmu u ljudskoj povijesti. On je stvorio novo društvo, sretno društvo koje je napokon uspelo nadići sebe. Klon-pripovjedač pripada toj kloniranoj vrsti utrnute žudnje. Znanost je zamijenila vjeru (kršćanstvo) koja je dugo temelj zapadnjačkog društva. Na to se autor referira u prologu i epilogu romana. Znanost postaje zadnje utočište. (vidi Varrod 2001: 130): *Pisac u svojim romanima, služeći se rječnikom zaštitničkim konotacija, stvara svoj vlastiti svijet. Dopušta si, prikriveno znanstvenim rječnikom za odrasle, nazadovanje u infantilno.* (Varrod 2001: 130) Znanost bi trebala svima omogućiti priliku za ljubav. To tehniziranje ljudske prirode, kako Habermas opisuje, doprinosi činjenici kako *mi sebe više ne možemo razumjeti kao etički slobodna i moralno jednaka, na norme i razloge orijentirana bića.* (2006: 58) Zato distopijska književnost opisuje *čovjeka stopljenog sa strojem, koje je podvrgnuto samoupravljujućoj superviziji i obnovi, stalnom popravku i poboljšanju.* (Habermas 2006: 59) S druge, strane postoji i vedriji pogled na svijet koji se realizira u utopijskoj literaturi koja *zagovara obnovu utopijskih energija i buđenje interesa za utopijsko mišljenje kao izlaz iz šture i neinventivne*

*usredotočenosti na sadašnjost.*⁴ (Kalanj 2010: 118) Kalanj utopičnost definira kao *signal, nagovještaj ili zamisao izlaska iz navodne bezalternativnosti postojećeg stanja.* (2010: 118)

Posljednje moguće žanrovsko određenje je roman ideje na tragu Alberta Camusa i Jeana-Paula Sartrea. To je tip romana *koji je karakterističan za jednu književnu orijentaciju dvadesetog stoljeća i koji se ponekad javlja pod nazivom intelektualnim roman.* (Žmegač 1987: 336) Metaroman *Krivotvoritelji novca* iz 1925. godine, francuskoga književnika Andréa Gidea, smatra se prvim takvim romanom zbog esejizma i ironije koja se provlači čitavom naracijom. Prodor esejizma u roman bio je prisutan već u razdoblju modernizma. Oponašajući znanstveni stil književnošću se nastoji razumjeti položaj čovjeka u suvremenom društvu. Osim toga, sve više je zastupljena filozofija koja potpomaže objasniti na pitanja koja zaokupljaju suvremenu književnost. Solar zaključuje kako književnost ne nastoji pružati konačne odgovore, već postaviti prava pitanja. (vidi 2003: 318) Roman ideje svoje uporište stavlja u jednu središnju idejnu nit koja okuplja sve elemente romana. Egzistencijalisti Jean-Paul Sartre i Albert Camus u svojim egzistencijalističkim romanima, esejima i dramama naglasak ne stavljaju na nove modernističke postupke, već na određenu razrađenu filozofiju. Utjecaj filozofije egzistencijalizma bio je vrlo značaj jer *takav tip filozofiranja uvelike poziva na iskustvo književnosti.* (Solar 2003: 322) Roman ideja propituje pitanje ljudske slobode, međuljudskih odnosa i čovjekove odgovornosti za vlastite postupke. Oni često nastupaju u ulozi moralističke osude. I roman EČ možemo odrediti kao roman ideje zbog brojnih umetnutih filozofskih propitivanja, osobito o moralnosti koja je *suvišna u posve liberalnom*

⁴ Kalanj razlikuje pet faza utopističke svijesti što je dokaz diskursivnog kontinuiteta utopističkog mišljenja od šesnaestog stoljeća do devedesetih godina 20. stoljeća. (vidi Kalanj 2010: 121) Smatra da *nije nestalo mišljenje da će budućnost biti drugačija, ali je prevladalo stajalište da ona samim tim neće biti savršena opreka sadašnjosti i da neće imati konačnu vrijednost razrješenja ljudske zagonetke.* (2010: 158) Utopija u petoj fazi postaje unutarnja. (vidi Kalanj 2010: 159)

društvu; njime upravlja čista pragmatika i profitabilnost, te osobni uspjeh kao jedino etičko načelo. (Koščec 2007: 21) Za takvo stanje krivi se utjecaj Amerike pa roman širi ideju antiamerikanizma. U takvom društvu [...] *pojedinač postaje monadom i nomadom; elementarnom česticom koja se vrti oko vlastitog užitka, [...] isključena o obitelji, nacije, prošlosti.* (Koščec 2007: 22) Nova slika Francuske po uzoru na Ameriku kao tehnologizirane, materijalističke, dehumanizirane i multikulturalne zemlje od ljudi stvara elementarne čestice, a Bruno i Michel su produkt takve slike. (vidi Armus 2001: 153) Zato se danas traga za alternativnim rješenjima i novim sustavima vrijednosti čemu osobito pridonose ideje *new age* ideologije, zato postaje važno genetsko kodiranje kao *popravljanje vrste*. Dolazi do postljudskog stanja. Zbog svega navedenog roman možemo shvatiti i kao prikaz povijesti druge polovice 20. stoljeća kroz osvrt neke buduće vrste.

4. ZAPADNJAČKA KULTURA DRUGE POLOVICE 20. STOLJEĆA

Ovo je važan dio rada u kojem se nastoji uspostaviti društveno-politički kontekst romana koji je moguće shvatiti kao okvir u kojem se smješta radnja romana. Pripovjedač nastoji uspostaviti kronologiju društvenih, političkih i kulturnih događaja koji determiniraju pojedinca. Dulčić ističe tu povezanost društva i pojedinca jer *ljudi svojim akcijama stvaraju određeno društvo i međusobne odnose, a te i takve akcije definiraju društvo.* (2014: 88) Odnosno, nastoji prikazati kako se individua utapa u kolektivnu atmosferu. Zbog toga roman obiluje prethodno spomenutim kulturnim i povijesnim referencama i aluzijama. Radnja romana događa se u vrijeme sutona kapitalizma pa će se u ovome poglavlju nastojati dati presjek ključnih događaja u zapadnjačkoj kulturi druge polovice 20. st., ujedno i onih na koje referira roman.

Radnja se romana događa u vrijeme demokratskog kapitalizma:

Od svih sustava političke ekonomije koji su oblikovali našu povijest, nijedan nije toliko revolucionirao svakodnevna nadanja ljudskoga života – i to produženjem čovjekova vijeka, proširenjem ljudskoga izbora te dovođenjem uklanjanja bijede i gladi u domenu zamislivog – kao što je to učinio demokratski kapitalizam. (Novak 1993: 9)

Pod tim pojmom, Novak podrazumijeva: *demokratsku političku zajednicu, ekonomiju utemeljenu na tržištima i poduzetništvu, te moralno-kulturni sustav koji je pluralističan i, u širem smislu, liberalan.* (1993: 10) Razvoj kapitalizma analogan je razvoju industrije koja je preobrazila svijet pa Berger ističe kako se demokracija razvila u onim zemljama, u kojima se razvio moderni kapitalizam. (vidi 1995: 98) Berger ističe da je zapadna civilizacija gotovo uvijek davala veliku važnost pojedincu. Zapadnjački se individualizam poima dvojako: kao sebičnost ili pomanjkanje obavezujućih moralnih normi ili kao osobno oslobođenje. (vidi 1995: 116) Kapitalizmu kao uređenju su ipak potrebne institucije (vjera i obitelj)

koje anonimne aspekte individualne autonomije dovode u ravnotežu sa solidarnošću zajednice. [...] Prijetnje građanskoj obitelji i religijskim vrijednostima koje je podupiraju, ipso facto su i prijetnje kapitalizmu, jer takve prijetnje podrivaju socijalno okruženje iz kojeg mogu poniknuti pojedinci spremni i sposobni za inicijativu. (Berger 1995: 140)

Liberalističke ideje zagovaraju ideju slobode što ih čini potencijalno opasnim za kapitalizam jer su otuđenje i oslobođenje dvije stavke o kojima ovisi ravnoteža kapitalizma. (vidi Berger 1995: 140) Oslobođenje se mora zadržati unutar zajednica, a otuđenje je posljedica toga jer kapitalizam implicitno koči inicijativu pojedinca. To novo moderno društvo razlikuje se od predmodernih. John Stuart Mill uspoređuje moderno društvo od prijašnjeg:

moderna bića više se ne rađaju za mjesto koje će u životu zauzeti, da više nisu neumitno prikovana već imaju slobodu razviti svoje sposobnosti i iskoristiti

najpovoljnije mogućnosti da postanu ono što im se čini najpoželjnijim. (2000: 27)

Predmodernim društvima društveni položaj bio je unaprijed zadan, dok ga moderno društvo može regulirati stvarajući novi moralno-kulturni sustav zapadnjačkog društva. Nositelji toga sustava više nisu intelektualci, već mediji i znanstvenici: *Masovni su mediji stvorili novi živčani sustav, gotovo nekakav novi kolektivni mozak, koji će poslužiti trenutnom prenošenju načina gledanja na svijet.* (Novak 1993: 227) Novak zaključuje kako ideje i simboli postaju moćnijima od stvarnosti. (vidi 1993: 227): *Jedna od posljedica tog čudnog zanemarivanja moralno-kulturnog bogatstva našeg vlastitog sustava jest prepuštanje njegova prikazivanja društvenim znanstvenicima i tehničarima.* (Novak 1993: 230) Oraić Tolić u zapadnoj kulturi šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća uočava promjenu kulturne paradigme. (vidi 2005: 41) To se očituje na svim područjima: kultura, glazba, film, književnost, tehnologija. Fenomen kulture se toliko pluralizira te postaje važan razlog političkih sukoba. U tom se razdoblju počinje govoriti o obratu od moderne k postmoderni. Ta se ideja temeljila na polarizaciji visoke i masovne kulture.

Roman daje sliku postmodernog stanja društva ujedno ga kritizirajući. Postavlja se društveni i povijesni kontekst u koji se smještaju glavni likovi Bruno i Michel kroz koje se reflektiraju promjene u kulturi, politici, znanosti, medijima. Već je Christopher Lasch u svojoj knjizi *Narcistička kultura* iz 1979. primijetio kako je razdoblje krajem 20. st. obilježio *osjećaj kraja*. (1986: 3) Tome je osobito pridonijela postmoderna književnost koja je ocrtala glavne karakteristike takvog poimanja vremena. Problematika romana dotiče se širokog spektra tema zapadnjačke kulture u navedenom razdoblju. Pripovjedač postupkom indukcije u fabuliranju izvlači zaključke o nekim društvenim pojavama kroz digresije same

glavne radnje fabule.⁵ Žmegač uočava da radovi, ne samo književni, koji opisuju postmoderno stanje društva nastoje ponuditi rješenja ili bar nadu u društvenu preobrazbu. Takvi su primjerice radovi Frankfurtske škole filozofije. Za razliku od njih, suvremeni francuski filozofi Guy Debord i Gilles Deleuze i književnici poput Michela Houellebecqa ne vjeruju u društvenu preobrazbu pa u njihovim radovima dominiraju osjećaji melankolije, očaja i pesimizma. Stanje našeg društva između ostalih pokušao je opisati i Jean Baudrillard u svome djelu *Transparentnost zla*. On metaforičkim značenjem pojma orgije objašnjava *izraz stanja u kojemu su tehnicizam i nova ekonomija celebrirale svoju moć*. (Žmegač 2010: 370) Žmegač navodi da je ona moment oslobođenja na svim područjima: političko oslobođenje, seksualno oslobođenje, oslobođenje žene, podsvjesnih nagona pa i umjetnosti. (vidi 2010: 370) Žmegač na tragu Baudrillarda zaključuje, u skladu sa svojim učenjem o simulaciji, da je društvo došlo do trenutka kada se orgija može još samo simulirati. (vidi 2010: 371) I Max Horkheimer slično kao i Baudrillard i Houellebecq iznosi tezu da tehnološki napredak ne mora nužno voditi k napretku čovječanstva. Nadalje govori kako je vjera u napredak oduvijek obilježje načina na koji moderno društvo razmišlja i smjer u kojem se želi razvijati. Razvoj tehnologije bio je analogan razvoju industrije što je omogućilo raskid s feudalno ustrojenim društvom zbog čega su se formirale dvije nove klase: radnička i buržoazijska. Ovo je ujedno i naznačilo prekid s dogmom Božje volje što je bila odlika predmodernog društva. Sve više se promovira ideja (humanistička) o slobodnom čovjeku. Međutim, kako tehnologija napreduje i kako *tehničko znanje širi vidokrug čovjekove misli i djelatnosti, tako se, izgleda, smanjuje njegova autonomija kao pojedinca*, (Horkheimer 1988: 5) mogućnost da se odupre masovnoj populaciji. Privid je da se krećemo unaprijed, društvo je zapravo u stanju mirovanja ili praznog hoda jer su se ciljevi oslobođenja već ostvarili. Fromm uočava taj problem i zaključuje

⁵URL: http://www.academia.edu/10342534/Ideologija_u_romanima_Michela_Houellebecqa (pristupljeno 9. travnja 2017.)

da u *procesu stalno povećane podjele rada, mehanizacije rada i pojačanog društvenog nagomilavanja, sam čovjek je postao dio mašine, a ne njezin gospodar.* (1986: 271) Društvo misli da juri prema naprijed, prema stalnom razvitku, ali ono zapravo nazaduje. Iako ideopoklonstvo kakvo je bilo u srednjem vijeku više ne postoji i čovjek ga se uspio osloboditi, društvo nazaduje jer počinje žudjeti za drugim stvarima. Ideopoklonstvo sada predstavlja materijalna roba i opsjednutost samim sobom. *Svijet je ponovno fragmentiziran, izgubio je svoje jedinstvo.* (Fromm 1986: 271) Suvremeni čovjek ne može izdržati besmislenost svog života i zato izlaz vidi u samoubojstvima: *U nekim zemljama (trebalo bi dodati) vlada stanje koje autor sarkastično naziva ostvarenom utopijom, željenim stanjem, kojemu je jedini nedostatak što i dalje moramo živjeti u njemu.* (Žmegač 2010: 371) To oslobođenje je samo otvorilo put medijskom manipuliranju i potrošnji čime se formirala egzistencija koja potire autentičnost pa sve postaje podložno kontroli. To dovodi do prevrednovanja postojećih vrijednosnih sustava. U takvom novom vrijednosnom sustavu nema više referencijalne točke koja je služila kao uporište, a ideja o napretku više ne postoji: *Sve zamisli koje su u početku služile promjeni ljudskih odnosa pretvorile su se u znanstvene strojeve u rukama kemijske i druge industrije.* (Žmegač 2010: 372) Ljudi postaju poput tehnoloških bića nalik strojevima, klonovima, robotima. Zato Houellebecq uvodi pripovjedača-klona i lik Michela i Brune koji postaju bezosjećajni likovi, nesposobni nekoga voljeti. Tijelo više nije metafora za dušu, već je sredstvo za seks. (vidi Žmegač 2010: 373)

Na tragu Baudrillardovih razmišljanja i Houellebecq postavlja teze svoga romana. U drugoj polovici 20. stoljeća sve postaje politično i seksualno. Godina 1968. predstavlja moment u kojem se sve to odvija istodobno. U tim je godinama osobito vidljiv ranije spomenut utjecaj politike na kulturu. Ideju kulture preuzela je politička ljevica. Kada su ste ideje propale, otvara se prostor

za postmodernizam, za hibridni oblik kulture. Politički činovi postaju spektakl, seksualnost potrošna i reklamna roba, a umjetnost pak to sve pokušava simulirati: *Svaka kategorija uzdiže se do apsolutnog vrha, pa se upravo zato paradoksalno otupljuje. Ako je sve politično, ništa više nije politično, ako je sve umjetnost, ništa više nije umjetnost.* (Žmegač 2010: 373) Sve to dovodi do konfuzije. Žmegač navodi kako je jezgra Baudrillardove kritike u spoznaji da se u krajnjem napretku može kriti krajnji nazadak. (vidi 2010: 392)

Upravo je to i ideja romana EČ. Zato će se u nastavku ovog dijela rada nastojati izdvojiti one kulturne promjene koje su dovele do paradoksalno nazadovanja. U romanu su ti događaji opisani kronološki, po desetljećima pa će se takav pristup preuzeti i za ovu analizu. Počevši od šezdesetih godina prošlog stoljeća pa sve do kraja tisućljeća, pripovjedač nastoji rekonstruirati život glavnog lika Michela koji je pokretač biološke revolucije koja je promijenila život kakav je do tada bio poznat:

*Sve započinje hippy pokretom koji je posljedica seksualne revolucije 60-ih, zatim rock festivala Woodstock koji je širio ideju metamorfoze kroz metal glazbu koja je pak utjecala na formiranje sotonističkih sekti 80-ih pa i kulta serijskih ubojica 80-ih i 90-ih.*⁶

Ključni događaj i glavni krivac za niz događaja u romanu je liberalna revolucija. Liberalna revolucija vezana je uz pokret emancipacije i godinu 1968. kao prekretnicu. Ljevica se sukobljava s desnicom koja daje konzervativnu reakciju na raspadanje vrijednosnih paradigmi (ponajprije obitelji):

Liberalizam kao pokret, kao ideja ili kao ideologija u različitim je državama i povijesnim epohama bio nejednako proveden, ali je ostala sačuvana njegova osnovna ideja: slobodno raspolaganje privrednog subjekta privatnom svojinom i državno-pravno zajamčena sigurnost ovog raspolaganja. (Marcuse 1977: 17)

⁶Vidi: http://www.academia.edu/10342534/Ideologija_u_romanima_Michela_Houellebecqa (pristupljeno 9. travnja 2017.)

Teodori ističe kako i danas postoje podvojena mišljenja o svibanjskoj revoluciji '68 o tome je li to bila prava revolucija ili obična studentska pobuna. (vidi 1979: 231) Ipak, ne možemo je smatrati iznenadnim događajem jer su tome prethodili:

stvaranje jedne mlade i borbene opozicije prema politici u Alžiru; kriza tradicionalnih ljevica i traženje novih oblika i novih struktura alternativnog političkog izražavanja; teorijske i praktične raspre na sveučilištima o suprotnostima svakodnevnog života; stvaranje političkih avangardi kao rezultat razočaranja u ljevičarske stranke i u velike međunarodne sukobe. (Teodori 1979: 231)

Sve to u želji za obnovom francuskog društva. Pravi početak revolucije, navodi Teodori, započeo je 3. svibnja na sveučilištu u gradu Sorboni kada su izbili studentski nemiri. Pobuna se ubrzo proširila i na ostatak društva (radnike, građane...). Iako su pridobili zanimanje i podršku javnosti pobunjenički pokret nije znao kako ostvariti jedinstvo s ostalim aktivistima i radnicima. To je dovelo do konačnog poraza ljevice 23. lipnja kada su održani izbori u kojima su pobijedili degolisti. (vidi 1979: 236) Nusbaum objašnjava kako se nova ljevica suprostavlja idejama kapitalizma i konzumerizma orijentirajući se više na pojedinca i njihova prava. Liberalizam jest najčešće okarakteriziran kao slobodoumni pokret, ali mu feminizam upućuje kritiku jer smatra da nije adekvatan pokret za ostvarivanje njihovih ciljeva pa mu se želi suprotstaviti. Feministice iznose tri ključne kritike liberalizmu. Prvo, smatraju da je previše individualistički čim se zanemaruje važnost kolektivismu. Drugo, smatraju da je ideal jednakosti preapstraktan bez uporišta u određenim institucijama. Kao treću optužbu liberalizmu navode pretjerano inzistiranje na razumu čime se zanemaruju emocije i moral. (vidi 2003: 175) Dvije se ključne revolucije, jedna koje je vezana uz šezdesete (Sixties) te *promjene u ekonomskim i političkim stavovima koje možemo označiti kao revoluciju Reagan.* (Mongin 2001: 916) One su se odražavale na planu ekonomije i kulture. Politička ljevica šezdesetih

zalagala se za liberalizam, oslobođenje u svim područjima. Nakon revolucije '68. zavladao je razočaranje o kojem je Baudrillard govorio. Da bi se stekla individualnost i neovisnost zaboravlja se na prošlost i ne mari se za budućnost. Živi se u trenutku. Šezdesete godine prošlog stoljeća mnogi smatraju vremenom posljednje društvene utopije, pokušajem da se svijet učini boljim mjestom. To je razdoblje *duhovnog uzleta bogatijeg dijela čovječanstva, vrijeme plodonosnog susreta Istoka i Zapada, novih oblika umjetničkog izražavanja, raznih pobuna masa, otkrivanja čudesnih krajolika psihe...* (Lukšić 2007: 7) Lasch je u svojoj knjizi *Narcistička kultura* opisujući društvo sedamdesetih došao do zaključka *kako su zbog fragmentacije nukleusne obitelji, do koje je došlo razvojem zapadnjačkom konzumerizma, ljudi izgubili sposobnost povezivanja s drugima i stvaranje smislenih odnosa.* (Matijašević 2016: 24) To je dovelo do formiranja narcističkih ličnosti o kojima će biti više riječi u nastavku rada. Sedamdesetih se godina zapaža *neobična praznina u intelektualnoj sferi.* (Koščec 2007: 19) U kulturi je sve više naglasak na spektaklu, a sve jači postaje utjecaj medija. Vlada revitalizacija, ravnodušnost prema tradiciji. Zato su tada popularna djela s nostalgичnim predznakom ili ona koja govore o apokaliptičnoj budućnosti. Mediji zaokupljaju mladež koja više nema kritički stav prema serviranim informacijama: *Nasilje je logičan odgovor na šutnju društva.* (Koščec 2007: 20) Prije svega riječ je o simboličkom nasilju koje forsiraju mediji, ali i o tjelesnom. Tih godina postaju popularni filmovi koji promoviraju nasilje i seks. Jedan od takvih filmova na koje pripovjedač referira je *Paklena naranča* jer smatra kako *tjelesno nasilje, najpotpunije utjelovljenje individualizacije, uskrsnut će na Zapadu kao posljedica žudnje.* (Houellebecq 2002: 173) Dokaz popularizacije društvenog nasilja je i ranije spomenuta priča o Davidu di Meoli vodi sekte koje postaju sve popularnije. Sve jači postaje utjecaj amerikanizma, a time i konzumerizma na koji se autor nekoliko puta kritički osvrće. Primjer toga je Michelov san o divovskim kontejnerima: *Stade sanjariti o divovskim kontejnerima, do vrha ispunjenim filterima za kavu, raviolima s umakom i*

odrezanim spolnim organom. (Houellebecq 2002: 18) Dolazi i do naglog procvata erotske potrošnje. Godine 1969. u Velikoj Britaniji izlazi prvi pornografski časopis *King*. Bilježi se velika potražnja za takvim stimulativnim slikama. Sredinom sedamdesetih zapadnjačka društva su upala u tamno razdoblje. Osamdesetih u Francuskoj *do osobitog izražaja dolaze neumoljivosti slobodnog tržišta, jača individualizam, a slabi nacionalna solidarnost među društvenim slojevima.* (Koščec 2008: 320) Ta povećana konzumacija osamdesetih samo je nastavak '68. Vezano uz razvoj seksualnosti o kojoj će biti više govora u nastavku rada, važna je pojava HIV-a/AIDS-a u osamdesetima koja je izazvala različite reakcije, od negodovanja i zgražanja pa sve to prihvaćanja postojanja različitih seksualnih praksi. Ta se bolest smatrala izravnim produktom seksualne revolucije. Širenje seksualne slobode bio je odgovor na jačanje islama u Europi. I na kraju valja se osvrnuti i na devedesete kada polako vlada *new age* ideologija karakteristična za kulturu Zapada. *New age* ili novo doba nameće se kao ideologija ili kontrakultura 21. stoljeća. Ona se pojavila prije četrdesetak godina u Kaliforniji i u Finndhornu u Škotskoj. Najradikalniji predstavnici nove kontrakulture u Kaliforniji bili su hipiji: *Kontrakulturni pokret odbacivao je glavne aspekte modernosti.* (Lacroix 2006: 11) Nastojala se osporiti vlast i pojedincu vratiti njegova autonomija. U vrijeme kada je racionalistička kultura bila na vrhuncu, istodobno je postojala tendencija vraćanja mističnom, vjerskom. Jedan od popularnijih načina je konzumiranje droga. Uporabom psihodeličnih droga *željela su se istražiti granična psihička stanja, razvijati kreativnost, istraživati stvarnost preko novih paradigmi.* (Lacroix 2006: 13) *New age* teorija ne nudi rješenja za ljudske emocionalne probleme, već samo *nude odgovor na pitanje kako biti što uspješniji ili kako bolje podnositi stres.* (Matijašević 2016: 92) To je zapravo nastojanje da čovjek sebe nadilazi. Njezine tehnike i teorije su kombinacija istočnjačkih i zapadnih religija, tehnika, gnosticizma. Na to se osim romana EČ referira i Huxleyjev *Otok*. Pokret se oslanja na učenje psihoanalitičara Carla Gustava Junga, ali ga

pogrešno tumači. Svjetonazor *new agea*, smatra Matijašević, usko je povezan s narcizmom jer podupire čovjeku ideju o svemoći, manipulaciji, želji za vladanjem i psihološkoj kontroli. (vidi 2016: 102) Teoretičarka Kuby *new age* ideologiju veže s *poganskom revolucijom*. (2010: 36) *Psihološki čovjek dvadesetog stoljeća*, kako ga naziva Lasch (1986: 14), više ne teži duhovnoj transcendenciji, već miru u kojem mu najviše pomažu terapeuti, a ne više svećenici jer je terapija postala zamjena za religiju. Rast birokracije, kult potrošnje i njeno neposredno zadovoljenje, no prije sve osjećaj odvajanja od povijesnog kontinuiteta doprinijeli su razvoju kapitalističkog društva. (vidi Lasch 1986: 78) Kapitalizam je do krajnjih granica doveo obitelj, ljubav, međusobnu privrženost, kult ženstvenosti.

Ovaj presjek kulture dokaz je međuovisnosti promjena. One nisu zatvorenog tipa i nisu izoliran slučaj, već proizlaze jedna iz druge vodeći društvo k nazadovanju. Značaj je te krize suvremene kulture njezina globalna razina. On ne zahvaća samo jednu, određenu kulturu već je ona svjetska. Prethodno opisani procesi doveli do proizvodnje udobnosti koja potiče stvaranje masovne kulture i konzumerizma. Kuby drži da su ljudi depresivni, žive u strahu, skloni su porocima. Religija, kao ni obitelj, više ne predstavlja neku moralnu paradigmu jer su se novom naraštaju različiti oblici zabave, mediji i konzumerizam predstavljali kao nove paradigme, zabava se predočavala kao sadržaj života. (vidi Kuby 2010: 31) Temelje liberalne demokracije predstavljala je obitelj i Crkva, a danas su to mediji: *Čovjek je podložan manipulaciji i zavodjenju tim više što manje ima čvrstih uporišta*. (Kuby 2010: 36) *Mediji moraju održavati i usmjeravati dinamiku struktura društva*. (Dulčić 2014: 67) Njihova uloga u društvu postaje sve značajnija. Oni konstruiraju virtualne svjetovi koji *odaju novu dimenziju stvarnosti i iskustvu*. (Dulčić 2014: 67) Ni u jednom trenutku povijesnog razvoja na društvo ne treba gledati kao na homogenu cjelinu, već je to uvijek, smatra Dulčić, *sustav u tranziciji koja kroz*

čovjekovu povijest teče bez prestanka. (2014: 88) On smatra kako je *masovno društvo prirodni slijed razvoja kojeg pokreće tehnologija, te da je to društvo blagostanja koje zadovoljava sve veći broj stalno rastućih potreba sve većeg broja stanovnika.* (2014: 91) Uvijek je to sraz između starih i novih nositelja društvenih moći, odnosno taj jedan prijelazni tip s pojedinim elementima oba sustava.

Herbert Marcuse u svojoj knjizi *Kraj utopije* iznosi tezu o kraju povijesti koji je analogan kraju utopije jer su nove društvene mogućnosti onemogućile nastavak povijesnog kontinuiteta društva. (vidi 1972: 9) Društveno-politička previranja šezdesetih godina prošlog stoljeća bila su jednostavno pregolema da bi se nastavio kontinuitet prošlih tendencija. Dolazi do sraza između neslobodnog i (novog) slobodnog društva. I Marcuse, slično kao i Foucault govori o *nužnosti razvijanja kvalitativno novih ljudskih potreba* (ponajprije u biološkome smislu). (1972: 12) Sloboda je, osobito u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, već omogućena pa društvo sada ima potrebu stvarati novi moral kojim se čini odmak od kršćanskog naslijeđa koji je činio temelj zapadnoeuropske civilizacije: *To što se ponajviše u samim pojedincima neprestano reproducira represivno društvo, jest kontinuitet potreba razvijenih i zadovoljavanih u represivnom društvu.* (Marcuse 1972: 12) Upravo ta represivnost, smatra Marcuse, onemogućuje pomak s kvantitete na kvalitetu slobodnog društva. (vidi 1972: 12) To sveprisutno tehnologiziranje u temeljima je kapitalizma. Ne postoji potreba za ukidanjem rada, iako on nije više društveno nužan jer pojedinci razmišljaju na način da sve u životu trebaju zaslužiti svojim radom: *Kad čovjek ne bi više bio prisiljen da se potvrđuje na tržištu kao slobodan ekonomski subjekt, iščezavanje te vrste slobode bi bilo jedno od najvećih ostvarenja civilizacije.* (Marcuse 1968: 22) Marcuse tvrdi kako kibernetika i kompjuterizacija svijeta omogućuju potpuno kontroliranje ljudske egzistencije (vidi 1972: 13) te smatra kako u jednoj zamišljenoj utopiji *blagoslovi tehnike i industrijalizacije uopće mogu*

postati vidljivi i zbiljski tek tada kad je odstranjena kapitalistička industrijalizacija i kapitalistička tehnika. (1972: 14)

5. INTERTEKSTOVI ROMANA

Prije uvođenja pojma intertekstualnosti, tekst se tradicionalno shvaćao kao autonomna tvorevina. Sada se shvaća kao tvorevina nastala na temelju međusobnog prožimanja i međuzavisnosti različitih tekstova i značenja. Lachmann sačinjavanje (i sačinjenost) navodi kao središnje aspekte u formalističkoj književnosti jer *ono označava proizvodnju nekog teksta kao proces odabiranja i kombiniranja koji se orijentira prema određenom repertoaru postupaka (1988: 75)* pa se tekst poima kao intertekstualno povezana konstrukcija iz čega proizlazi definicija intertekstualnosti kao niza postupaka

koji stvaraju međutekstovne veze, kao što je umetanje tuđih tekstova u neki tekst, bilo kao citata ili kao aluzije, kontaminacija mnoštva heterogenih tekstova ili ponavljanje ili parafraza nekog poznatog teksta kao parodije ili kontrafakture, iznova se sagledavaju s gledišta semantičkog viška vrijednosti koji oni stvaraju u konkretnom tekstu. (Lachmann 1988: 76)

I ostali teoretičari, poput Mihaila Bahtina i Pavla Pavličića, zastupaju slične teze. Mihail Bahtin roman shvaća kao dijalošku vrstu koja interferira različite tekstove, riječi, glasove čime se roman oslobađa monološke jednoznačnosti. (vidi Lachmann 1988: 76) Pavao Pavličić iznosi tezu da *književni tekst stupa u odnos s drugim tekstovima već zbog toga što pripada književnosti; ali i obratno: on pripada književnosti zato što uspostavlja veze s drugim tekstovima. (1988: 157)* Da bi veze među književnim tekstovima bile potpune, smatra Pavličić, moraju ispunjavati tri uvjeta: odnos književnog teksta prema drugim tekstovima mora biti vidljiv ili donekle prikriven, odnos mora biti ostvaren određenim sredstvima koja su zajednička obama književnim tekstovima i kao treći uvjet, veza mora biti ispunjena značenjem (odnos mora pridodati novu dimenziju

književnom tekstu.) (vidi 1988: 157) Pavličić razlikuje nekoliko vrsta intertekstualnih veza.⁷ S obzirom na smjer uspostavljanja intertekstualnih veza on razlikuje sinkronijske i dijakronijske odnose. U sinkronijskom odnosu, *književni tekst uspostavlja vezu s drugim tekstovima koji spadaju u krug iste poetike, ili se prema toj poetici orijentiraju. (...) Važno je pritom da to drugo djelo smatra dijelom vlastitoga vrijednosnoga sustava. (...) Dijakronijski se intertekstualni odnosi uspostavljaju s tekstovima prošlih epoha i drugačijih poetika.* (Pavličić 1988: 158)

U obilju referenci, intertekstualnih i metatekstualnih elemenata opus Aldousa Huxleya (romani *Vrli novi svijet* i *Otok*) i učenja Charlesa Darwina (djelo *Postanak vrsta*) izdvajaju se kao intertekstovi romana koji pomažu pri njegovom interpretiranju i tumačenju. Roman u postmodernom duhu vodi dijalog s ovim intertekstovima koji su implicitno ili eksplicitno inkorporirani u tkivo teksta. Djela imaju dodirne točke prije svega u poimanju represije društva⁸, opstanka u društvu, fenomena seksualnosti i znanosti te pitanju eugenike.

Opus Aldousa Huxleyja pripada sinkronijskim intertekstualnim vezama. Huxleyjevi romani kao i roman EČ nastoje prikazati sliku društva koje je uređeno prema određenim pravilima zbog negativnih prethodnih iskustava. Društva koja su svojevrsna reakcija na prethodna stanja. Oba autora u svojim

⁷Osim ove podijele, on razlikuje i dva tipa razdoblja gdje su intertekstualne veze konvencionalne i nekonvencionalne. (vidi Pavličić 1988: 159)

⁸Represiju društva problematiziraju sva tri romana koja se uspoređuju u ovom dijelu rada. *Što represivno upravljanje društvom postaje racionalnije, produktivnije, tehničkije i totalnije, to je manje moguće zamisliti sredstva i načine kojima bi ljudi mogli slomiti svoje sužanjstvo i zadobiti vlastito oslobođenje.* (Marcuse 1968: 26) Marcuse je u svome djelu *Čovjek jedne dimenzije* iz 1964. godine detektirao važne činjenice industrijskog društva koje su i dovele do oslobođenja na različitim društvenim područjima. On je smatrao da oslobođenje ponajprije ovisi o želju pojedinca, o njegovoj osviještenosti o podčinjenosti, *a razvoj je ove svijesti stalno priječen predominacijom potreba i zadovoljenja, što su, u velikim razmjerima, postale vlastite potrebe pojedinca.* (Marcuse 1968: 26)

djelima kombiniraju ideje znanosti i umjetnosti koji su za njih neodvojivi pojmovi. Huxley ih smatra humanističkim pozivima (1980: 157) jer znanost može pomoći umjetniku u boljem razumijevanju ljudske sudbine. Slično kao i Houellebecq smatra kako djelo nije potpuno ako nema uporište u znanosti: *Znanosti o životu mogu potvrditi intuicije umjetnika, mogu produbiti njegov pogled i proširiti opseg njegove vizije.* (Huxley 1980: 158) Darwinovo učenje tu je važno upravo zbog znanstvenog i analitičkog diskursa kojima obiluje roman te predstavlja još jednu teoriju, uporište kojima se dodatno žele potvrditi ideje romana. To su ideje o postojanju hijerarhije u društvenoj strukturi, potrebi za poboljšanjem ljudske vrste putem eugenizma, opstanku najjačih jedinki, odnosu majke i njihovih potomaka.

5. 1. ALDOUS HUXLEY: *VRLI NOVI SVIJET*

Pri pokušaju žanrovskog određenja romana EČ uočeni su elementi distopijskog romana čim se taj roman približava poetici engleskog književnika Aldousa Huxleyja poznatog kao autora jednog od prvih distopijskih romana. Riječ je o *Vrlom novom svijetu* iz 1932. godine. U ovom spekulativnom tipu proze nastoji pomiriti ideje znanosti i seksualnosti opisujući zamišljeno društvo koje je zadovoljno stanjem u kojem se nalazi. Hijerarhijski uređeno društvo lišeno je emocija, a svoj mir pronalazi konzumiranjem posebnog tipa droge. Solar ovaj roman naziva žanrom tzv.

negativne utopije jer se opisuje buduće društvo u kojem zahvaljujući tehničkom napretku nema nasilja, ratova niti osobnog nezadovoljstva, postoji svjetska vlada i svima su podmirene temeljne životne potrebe. (2007: 387)

Tako osmišljena problematika djela zahtjeva umjetno oblikovane likove koji su *proistekli iz problema koje autor postavlja* (Koščec 2007: 190) pa su oni nositelji određenih ideja. Na tragu Huxleyja i sam Houellebecq tako oblikuje likove svoga romana. Razlika između ova dva autora je ta što *Huxley ne ostaje pri gatalističkom oblikovanju depresije, nego vodi rješenje u svojoj vitalističkoj*

*filozofiji, sintezi duhovnog i životinjskog u čovjeku*⁹ (Koščec 2007: 190) dok Houellebecq detektira društvene probleme bez da nudi rješenje za njih. U vrijeme kada je nastao roman je *shvaćen kao oštra kritika totalitarizma, kao satira određenih ideja o tehnološkom napretku koji će sam po sebi dovesti do svojevrsne varijante socijalizma.* (Solar 2007: 387) On zaista satiričkim tonom i pristupom nastoji prikazati kako živi savršeno zadovoljno društvo koje je samo prividno slobodno. Sam je autor u predgovoru napisanom 1946. naveo kako tema romana nije napredak same znanosti, već kako taj napredak djeluje na ljudske jedinice. (vidi Huxley 1998: 9):

Stvarno djelotvorna totalitarna država bila bi ona u kojoj svemoćna izvršna vlast političkih glavešina i njihove vojske upravljača kontrolira populaciju robova koje nije potrebno prisiljavati, jer oni vole svoje robovanje. (Huxley 1998: 12)

Na sličan način i Houellebecq tematski oblikuje svoj roman preuzimajući futurističke i racionalističke teze tog romana pa započinje u sumornom tonu gdje se odmah uspostavlja problematika romana uvođenjem otuđenog i ravnodušnog lika Michela čije je stanje posljedica kapitalistički uređenog društva. Oba autora pojavu kapitalizma u zapadnjačkom društvu Europe shvaćaju kako posljedicu sveopće amerikanizacije svijeta jer upravo *otušenje i automatizacija vode ka stalno pojačanoj nenormalnosti* (Fromm 1986: 274) i zato ovi romani opisuju posrnulo društvo. Da je roman eksplicitno umetnut u EČ potvrđuje epizoda kada Bruno čita taj roman:

Zapanjuje sama pomisao da je ta knjiga napisana 1932. Zapadnjačko društvo otada se neprestano pokušava približiti tom modelu. Sve precizniji nadzor prokreacije, koji će prije ili kasnije dovesti do njezina potpunog razdvajanja od seksa, i do reprodukcije ljudske vrste u laboratorijima, u uvjetima savršene

⁹ To je osobito vidljivo u njegovom romanu *Otok*.

genetske sigurnosti i pouzdanosti. Čemu će uslijediti nestanak obiteljskih odnosa, pojmova očinstva i podrijetla. (Houellebecq 2002: 175)

Ova dva romana veže i problematika seksualnosti, odnosno njezino očitovanje u društvu. Za razliku u romanu EČ, seksualni odnosi u ovome romanu su implicitno opisani. Funkcija seksualnosti u ovom romanu svedena je na reproduktivnost što je opisano kroz postupak Bokanovskog koji omogućava neograničeno razmnožavanje embrija (autor naglasak stavlja na masovnu proizvodnju, tj. kapitalizam). Upravitelj entuzijastično objašnjava postupak osmišljavanja i stvaranja populacije:

Jedno jajašce, jedan embrij, odrasla jedinka – normalnost. Ali bokanovskizirano jajašce ima sposobnost razmnožavanja, dijeljenja, pupanja. Osam do devedeset šest pupova, a svaki pup izraste u savršeno oblikovan embrij, a svaki embrij u normalnu odraslu jedinku. Devedeset šest ljudskih bića nastaje iz sjemena iz kojeg je nekoć nastajalo samo jedno. Napredak! (Huxley 1998: 20)

Strogo kontrolirana seksualnost predstavlja glavni element stabilnosti imaginarne zajednice. Istovremeno, oslobađanje vlastite seksualnosti potiče se od najranije dobi čime prestaje biti tabu temom. Tu ideju oslobađanja seksualnosti preuzela je i seksualna revolucija šezdesetih, a na tragu takvog poimanja seksualnosti, Houellebecq oblikuje lik majke Janine u romanu EČ.

Temelj za napredak vide u znanosti pa provede brojne eksperimente. Svrha eksperimenta je *navesti ljude da vole svoju neizbježnu društvenu sudbinu.* (Huxley 1998: 30) To je primjer kako se znanstvene ideje koriste u negativne svrhe. Društvo prikazano u tom romanu je hijerarhijski organizirano¹⁰. Tek malen broj ljudi upravlja čitavim društvom. Konzervativac Mustafa Mond je nadzornik i nalazi se na vrhu hijerarhijske piramide. Protivi se demokraciji i liberalizmu te ih smatra smiješnim pojmovima. Zbog toga u društvu vlada

¹⁰ Alfe i Bete su najviši sloj, a Game, Delte i Epsilon najniži. Svaka kasta ima svoju funkciju što je u skladu s darvinističkim učenjem o hijerarhiji koja vlada u životinjskom (i ljudskom) svijetu.

cenzura: spaljivanje knjiga, uništavanje spomenika te ideopoklonstvo slično nacističkim idejama: *A sada imamo Svjetsku državu. I proslave Fordovdana, kolektivna pjevanja i službe solidarnosti.* (Huxley 1998: 67) Huxley detektira težnju društva k vođi čime se oblikuje i podupire kult ličnosti. Kao da je roman prevideo budućnost totalitarnih država. Na tragu toga, romanom se obrću sve temeljne ideje civilizacijske vrijednosti (to su prije svega vjera i obitelj). To društvo na obitelj gleda kao na loš dio prošlosti, na primitivno vrijeme. Paradoksalno je da tako i naše društvo primjerice gleda na život Indijanaca ili afričkih plemena što je dokaz da svako vrijeme ima svoju ideologiju, vrijednosti i predrasude. Autor umeće ponavljanja, brojalice koje su ritmične čime se postiže napetost. Jezik je i inače jedno od glavnih sredstava manipulacije. Huxley osmišljava svoju inačicu novogovora (*newspeaka*). Oni su svijet prilagodili svojoj ideologiji (npr. *Big Ben* je postao *Big Henry*). Vrijeme u kojem žive nazivaju posfordovskom fazom. Na postfordovsku fazu referirao se i Gilles Lipovetsky u već spomenutoj knjizi *Paradoksalna sreća*. Ona je treće razdoblje u razvoju potrošačkog društva, a povezana je s masovnom proizvodnjom koja formira društvo obilja:

Društvo masovne potrošnje moglo se razviti samo oslanjajući se na široku rasprostranjenost tejlorsko-fordovskog modela organizacije proizvodnje, koji je omogućio izniman rast produktivnosti i rast plaća. (Lipovetsky 2008: 19)

Središnji lik romana je Bernard (Alfa-plus) koji nema samopouzdanja zbog kompleksa koje osjeća zbog svoje visine. Helmholtz je njegov kolega koji se osjeća sposobnim za nešto važnije. (Huxley 1998: 85) On je prozreo to društvo. Uređenom, zadovoljnom društvu autor suprotstavlja marginalizirani sloj društva koji živi u rezervatu za divljake.¹¹ Bernard i Lenina odlaze tamo i susreću Lindu (bivšu Betu koja je rodila sina Johna, nezakonitog sina Upravitelja). John pronalazi opus Williama Shakespearea koji funkcionira kao intertekst romana

¹¹ Motiv rezervata za divljake koristi i Lauren Oliver u svome distopijskome romanu *Delirij*.

jer on komunicira njegovim stihovima. Lenini se sviđa Divljak John. Njihova ljubav je opisana tako što se aludira na dramu *Romeo i Julija*. Divljak stalno odbija Leninu jer smatra da je nije dostojan. Divljak je prilikom procesa konzumacije some nastojao upozoriti ljude na ono što im rade, ali oni to nisu shvaćali. Divljak se udaljio od svega i postao je pustinjač. Kao izopćenik iz društva ima mogućnost izbora pod cijenu marginalizacije. Novinari su htjeli od njega napraviti medijsku senzaciju. Još jedna poveznica ovih dvaju romana je realistički modus s heterodijegetskim pripovjedačem te filozofski pasaži. Jedan od takvih primjera je dijalog Mustafe i Divljaka u kojem se razmatra pitanje vjere. Mustafa govori kako se Bog u različitim povijesnim etapama različito prikazuje. Njima se prikazuje svojom odsutnošću. Oni negiraju vjeru. To je svijet bez ratova jer je sve uređeno: *Sedam i pol sati laganog, neiscrpljujućeg rada, a poslije toga obrok some i igre i neograničeno seksanje i osjetile predstave. Što im više treba?* (Huxley 1998: 242)

Roman EČ na neki način pokazuje kako bi izgledao svijet koji je Huxley davno futuristički osmislio. On je svojim metaforički napisanim esejima *Vrata percepcije* i *Raj i pakao* iz 1974. godine dodatno analizirao glavne tematske preokupacije svojih romana. Prvi esej govori o djelovanju meskalina koji mijenja stanje svijesti jače od bilo koje tvari u farmakološkom repertoaru, a ipak je manje toksičan. (Huxley 1980: 7) Opisuje svoja očekivanja u vezi te vrste droge: *Očekivao sam da ću ležati zatvorenih očiju i gledati vizije raznobrojnih geometrijskih šara, pokretnih arhitektura bogatih dragulja [...] Ali nisam računao, bilo je očito, s idiosinkrazijama svog duhovnog ustrojstva, s činjenicom svog temperamenta, odgoja i navika.* (Huxley 1980: 11)

Uzimao je drogu u želji da poboljša percepciju, ali zaključuje da:

Većinu ljudi koji imaju sposobnost predočavanja meskalin pretvara u vizionare. Nekima od njih - a ti su možda brojniji no što se obično pretpostavlja – ne treba transformacija; oni su vizionari čitavo vrijeme. (Huxley 1980: 31)

Taj motiv droge koristi u oba analizirana romana. Drugi esej blizak je idejama kontrakulture što je osobito prisutno u romanu *Otok* gdje progovara o duhovnom misticizmu u kojem vidi put k oslobođenju: *Sentimentalni ljubitelji prošlosti tuže se na jednoličnost našeg vremena i nepovoljno ga uspoređuju sa živim sjajem prošlih vremena.* (Huxley 1980: 78)

5. 2. ALDOUS HUXLEY: *OTOK*

Drugi Huxleyjev roman je *Otok* iz 1962. godine. Houellebecq svojim opusom vodi književnu polemiku s opusom Huxleyja. Primjerice njegov roman *Mogućnosti otoka*, parodija je na Huxleyjev roman *Otok*. Ovaj utopijski roman *uprizzoruje egzotičnu, kultiviranu zajednicu u kojoj se živi u međusobnoj odgovornosti, radosti i slobodnoj ljubavi, u izobilju energije i prirodne ljepote.* (Koščec 2007: 191) Autor zamišlja utopijsku i alternativnu viziju harmoničnog svijeta. To društvo prihvaća sve najbolje od istočne i zapadne kulture pa je upravo to izvor harmonije i sklada. Romanom se propituje ideja odgoja, seksualnosti, funkcije obitelji, vjere, znanosti, medija. Ideje koje roman postulira zalažu se za povratak humanizmu, prosvjetiteljstvu i prirodi. Fabulu i likove romana autor oblikuje na temelju polarizacije dobra i zla, tradicije i modernizacije. Radnja romana započinje *in medias res* (kao i EČ) uvođenjem glavnog lika, novinara Willa Farnabyja kojemu strada žena Molly nakon što je saznala da on ima ljubavnicu Babs. Ubrzo nakon tragičnog događaja Will stiže na zabranjeni otok Pala jer je doživio brodolom. Tamo susreće starog radžu, vladara otoka i dr. Roberta, britanskog doktora. Kao i u EČ, i u ovom romanu ljudi su slobodni, ali ono nema negativne posljedice kao što to ima sloboda izbora u romanu EČ. Kao i u spomenutim dvama romanima i ovdje se konzumira jedan tip droge. To je mokša lijek koji omogućuje ljudima uvid u njihovu istinsku prirodu, a to dovodi do osjećaja sreće i mira. Njezino je konzumiranje jedan od oblika oslobođenja. Društvo ovog otoka nastoji suzbiti pojavu nasilja dobrim odgojem i usmjeravanjem negativne energije u druge

stvari. Brojni oblici rituala, terapija, razgovora podsjećaju na učenje *new agea*. Glavni lik čita *Zapise o suštini stvari* koji su filozofska polemiziranja o životu i vjeri (slično kao i u romanu *Vrli novi svijet*). U jednoj takvoj polemici razdvaja se pojam vjere od vjerovanja. Vjera ne može biti uzeta previše ozbiljno jer je to povjerenje u vlastitu sposobnost da spoznamo sebe, a vjerovanje je sistemsko jer ga ljudi doživljavaju preozbiljno (evanđelja, Marxove i Hitlerove parole): *Dogodilo se da je došlo do bezumne ambivalentnosti povijesti – sadizam nasuprot dužnosti ili sadizam kao dužnost.* (Huxley 1985: 49) Među otočanima se izdvaja lik Rani koja je slično kao i Janine sebična majka koja svoje želje i ambicije stavlja ispred sreće vlastitog djeteta. I u romanu *Vrli novi svijet*, status majke je dekonstruiran. Ona prestaje biti bitna. Ljudi na Pali ne vjeruju u Boga već u slobodnu ljubav (budizam i kult boga Šive koja označava pokušaj vraćanja prvotnoj seksualnosti). Kontracepcija je besplatna i time se kontrolira porast stanovništva. Seks im je najbitniji i ne mare za napredak: *Tako dugo dok ostaje van dodira s ostalim svijetom, jedno idealno društvo može biti sposobno da se održi.* (Huxley 1985: 73) Otočani su se za razliku od zapadnjačkog društva uspjeli oduprijeti konzumerizmu: *Apstraktni materijalizma je isto toliko zlo kao i apstraktni idealizam, on gotovo onemogućuje neposrednu duhovnu spoznaju.* (Huxley 1985: 189)

I ovaj roman, baš poput romana *Vrli novi svijet* kritizira totalitarno društvo i vođe poput Hitlera i Staljina. Oni žele spriječiti pojavu takvih ljudi preventivnom medicinom i odgojem. Populacija se također kontrolira. Bira se najbolji otac kako bi se usavršila zajednica što otvara pitanje etičnosti i moralnosti o kojoj je govorio Habermas kada je problematizirao pitanje liberalne eugenike: *Poduzimanje predimplantacijske dijagnostike dopušta odbacivanje genetski opterećenih izvantjelesnih matičnih stanica.* (2006: 45) Roman prije svega veliča *kulturnog čovjeka, neukaljanog totalnom civilizacijom i sigurnog u svoje nagone, ili možda skeptika.* (Horkheimer 1988: 42)

Ideje koje je roman postavio: o slobodnoj ljubavi, izoliranosti, sjedinjenju čovjeka i prirode, zanemarivanju vjere te potrazi za alternativnim oblicima vjerovanja, nepovjerenjem u rat, kritici totalitarnih vođa utjecale su na razvoj hipi pokreta šezdesetih koji je istraživao alternativne oblike života. Vjerovali su u narodnu medicinu, slobodnu konzumaciju droge i seksa, slobodu žena, u brigu za životinje. Kao zajednica koja nema ekonomskih, osvajačkih ili tehnoloških interesa nije mogla opstati u konzumerističkom i materijalističkom svijetu koji stalno traži načine kako se dalje razvijati.

5. 3. CHARLES DARWIN: *POSTANAK VRSTA*

Godine 1895. Charles Darwin prvi puta objavljuje svoju knjigu *Postanak vrsta putem prirodnog odabira ili očuvanje povlaštenih rasa u borbi za život*. Teorije evolucije prije Darwinove bile su teološki usmjerene te su smatrale da je evolucija proces usmjeren prema određenom cilju. (vidi Sorić 2010: 426) Darwin čini odmak od takvog načina shvaćanja evolucije te uvodi pojmove kao što su borba za opstanak, prirodan odabir ili selekcija čime želi objasniti njezin razvoj. Primjerice, *selekciju* poima kao jedan od faktora evolucije (vidi Darwin 2000: 21) dok metaforički izraz *borba za opstanak* podrazumijeva ovisnost jednog bića o drugome te život jedinke koja može ostaviti potomstvo. (vidi Darwin 2000: 51) Selekcijom se vrši odabir najboljih jedinki jer zbog njihova prevelikog razmnožavanja opstaju samo one koje su se mogle prilagoditi okolini:

Dok razmišljamo o toj borbi, možemo se u punom uvjerenju tješiti da taj rat u prirodi nije neprekidan, da nema osjećaja straha, da smrt obično nastupa brzo, te da snažni, zdravi i sretni preživljuju i da se množe. (Darwin 2000: 60)

Ta su Darwinova učenja u roman umetnuta eksplicitno (borba za opstanak, selekcija) ili implicitno (eugenika). U romanu se darvinističko učenje eksplicitno uvodi u 8. poglavlju *Mušjak omega*. Kada je imao 11 godina trojica su dječaka:

Wilmart, Pelé i Brasseur zlostavljali Brunu ponašajući se kao divlje životinje bez milosti:

Pored nužnika mu nasilno skidaju donji dio pidžame. Spolovilo je malo, još dječje, neobraslo dlakama. Dvojica ga drže za kosu, prisiljavaju da otvori usta. Pele mu trlja lice zahodskom četkom. Osjeća okus dreka. Urliče. (Houellebecq 2002: 49)

Darvinističkim se učenjem znanstveno želi objasniti i opisati zašto je Bruno bio fizički i psihički zlostavljan u školi. Naime, darvinizam uči kako su sve životinjske (a onda i ljudske zajednice) strogo hijerarhijski uređene. Na vrhu se hijerarhije nalaze moćne jedinice (alfe) koje su se prilagodile okolini. One nemoćne (omege) prihvaćaju podređen položaj u želji da opstanu. Bruno je nemoćan pojedinac omega pa se nalazi u nepovoljnom položaju:

*Brutalnosti i nadmoći, koje su sveprisutne u životinjskim zajednicama, već se kod čimpanza (*Pan troglodytes*) pridružuju bezrazložne okrutnosti prema najslabijim životinjama. Ta sklonost doseže vrhunac u primitivnim ljudskim društvima i zajednicama koje uspostavljaju djeca i pubertetlije. Kasnije se pojavljuje suosjećanje, ili poistovjećivanje s tuđim patnjama; to suosjećanje brzo postaje sustavno, u vidu moralnog zakona. (Houellebecq 2002: 52)*

Seksualnost je u svima trima romanima u vezi sa širenjem kontrole nad društvom u kojem vlada dekadencija, stoga genetska mutacija postaje jedini izlaz. To otvara pitanje eugenike koja je povezana i s Darwinom pa je moguće uspostaviti analogiju između Huxleyja, Darwina i Houellebecqa. On je kao utemeljitelj evolucionističkih teza govorio o eugenici, znanosti koja istražuje metode kako poboljšati tjelesne i duševne osobine (ljudske i životinjske): *Osnovno je načelo eugenike poticanje rađanja djece od zdravih i u svakom pogledu dobro razvijenih parova.*¹² Početkom 20. stoljeća bila je povezana s

¹² URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18581> (pristupljeno 19. travnja 2017.)

promidžbom kontracepcije jer se ne odnosi samo na kvantitetu, već i na poboljšanje kvalitete populacije. Od samih svojih početaka u njoj je pozadini rasističko usmjerenje: omalovažavanje hendikepiranih, siromašnih i neobrazovanih pa je eugenistički svjetonazor bio usko povezan i s imperijalističkim težnjama. Isprava je poimana kao progresivno zdravorazumsko razmišljanje dok se danas uz nju vežu kontroverze. Romani koji su analizirani, *Otok* i *Vrli novi svijet* propituje ideju poboljšanja zajednice pomoću kontroliranja rađanja djece (u romanu *Otok*) i ljudske vrste (u romanu *Vrli novi svijet*). U romanu *Vrli novi svijet* to je jedan od novih oblika totalitarizma. I Houellebecq problematizira tu ideju pa roman futurističkim završetkom upoznaje čitatelja s novom poboljšanom vrstom lišenom osjećaja i žudnje. Jürgen Habermas u svojoj knjizi *Budućnost ljudske prirode* također problematizira pitanje eugenike (liberalne) referirajući se na inovacije u medicini kako bi objasnio proces razvoja liberalne eugenike. Prvenstveno se osvrće na događaja iz 1973. godine kada su znanstveni uspjeli *razdvojiti elementarne dijelove jednog genoma i ponovno ih sastaviti*. (Habermas 2006: 27) Ta genska tehnika omogućila je razvoj medicine razmnožavanja *koji su nastupili s postupkom prednatalne dijagnostike* (Habermas 2006: 27), a zatim od 1978. tome pridonosi i mogućnost umjetne oplodnje. Dosezi medicine doveli su u pitanje *naslijeđeni odnos socijalnog roditeljstva i biologijskog porijekla*. (Habermas 2006: 27) Postoji opravdan strah od prevelikog zadiranja u kontroliranje stvaranja populacije pa se eugenici sve češće pridodaju negativne konotacije. Habermas postavlja pitanje *bismo li željeli živjeti u jednom društvu koje narcisoidno obaziranje na vlastite preferencije namiruje neosjetljivošću naspram normativnih i prirodnih temelja života*. (2006: 33) Smatra kako *tehniziranje ljudske prirode samo nastavlja poznatu tendenciju napredujućega raspolaganja prirodnom okolinom* (2006: 36) čime se brišu razlike između ljudi. Sloboda izbora u liberalnim društvima omogućila je širenje procesa tehniziranja ljudske prirode, a *genetsko programiranje poželjnih svojstava izaziva dvojbe*

svakako tada kada ono dotičnu osobu uklapa u neki određeni životni plan te u svakom slučaju specifično ograničava u izboru vlastitoga života. (Habermas 2006: 83)

6. PARALELIZAM DISKURSA: EROTSKI (BRUNO) I ZNANSTVENI (MICHEL)

Glavni likovi romana su polubraća Bruno i Michel koji vode različite živote neovisni jedan o drugome. Zbog toga autor oblikuje dvije narativne linije, dva tipa diskursa koji postuliraju ideju antiteze između kulture i znanosti, nagona i bezosjećajnosti što dovodi do polifone strukture romana. Ona se očituje u dvjema simultanim narativnim linijama koje su analogno ispriповijedane, a koje spaja pripovjedač-klon. Dvije narativne linije omogućavaju rekonstrukciju života dvaju glavnih likova. Diskursno su zanimljivo posložene jer [...] *Bruno i Michel utjelovljuju suprotstavljene i komplementarne paradigme, literarno-humanističku i znanstveno-dehumanističku.* (Koščec 2007: 65)

Kada pripovjedač govori o Bruninom životu to je stil pripovijedanja blizak erotskom diskursu, slobodniji s mnoštvo opisa seksualnih činova. S druge strane, život Michela blizak je znanstvenom diskursu, stil je hladniji, analitički, a izostaje emocionalni naboj. To je u skladu s unutrašnjim stanjima glavnih likova. Oni predstavljaju dva pristupa životu, emotivni i znanstveni. Zato se roman uvjetno može podijeliti na dva dijela. U prvom dijelu pripovjedač nastupa u ulozi sociologa opisujući Michelov život diskursom koji podsjeća na akademski neutralne tekstove. Naglasak je na datumima koji su povezani s kulturnim događajima, a dijalozi su reducirani. Drugi se dio romana odnosi na Brunin život i njegove kaotične avanture, a pripovjedač opet preuzima ulogu sociologa te detektira posljedice koje su kulturni pokreti šezdesetih (prije svega seksualna revolucija i razvoj feminizma) ostavile na društvo, a onda i na pojedince. Problematika kontrastno postavljenih diskursa je vrlo važna za ovaj

roman pa će u nastavku rada biti detaljnije objašnjena. Mnoštvo različitih diskursa čini ovaj roman vrlo zanimljivim. Kada se opisuju seksualni odnosi taj diskurs je na pragu pornografije, s brojnim vulgarizmima koji su karakteristični za Brunu. Primjerice, on žene naziva *gadurama*, *kravetinama*, *kurvama* i *krmačama*, a leksemima: *kurac*, *drkati*, *karanje*, *dupe* aludira na svoje seksualne nagone. Michelov diskurs je intelektualiziran. Osim što se spominju teorije fizike i molekularne biologije, umetnuti su i esejistički pasaži o književnosti i moralu. Jedan takav je i onaj koji čita Michel:

Moral koji se susreće u praksi uvijek je rezultat spoja varijabilnih razmjera elementa čistog morala i drugih elemenata manje ili više nejasnog, najčešće vjerskog podrijetla. Što je veći udio čistog morala, to će dugovječnije i sretnije biti društvo čija se moralnost razmatra. U krajnjem slučaju, društvo kojim bi upravljala čista načela sveopćeg morala trajalo bi do kraja svijeta. (Houellebecq 2002: 40)

Zbog toga se u romanu ukrštavaju bazični nagoni i kompleksna filozofska promišljanja pa naglasak nije na razvoju likova ili zapletu, već na hladnom seciranju radnje što je ključna odlika polifonog tipa romana.

Bruno je intelektualac koji radi u prosvjeti te se želi ostvariti kao pisac. Njegova glavna preokupacija je seks o kojem je ovisan. Ne uspijeva ostvariti odnose sa ženama zbog čega postaje frustrirana osoba. Zbog nedostatka muškosti osjeća se manje vrijednim. Svoju ogorčenost iskazuje mržnjom i vrijeđanjem Arapa, žena, crnaca, Amerikanaca te čini otpor društvu ne želeći se asimilirati. Ipak, on žudi za emocijama i prihvaćanjem, ali ne nalazi način kako to pokazati. Još kao dijete osjećao se izopćenim iz društva jer mu je bilo neugodno što je dijete rastavljenih roditelja jer je to u ono vrijeme još bila rijetka pojava. Zbog toga nije izgradio nikakav odnos s roditeljima. Zamjerao im je njihovu odsutnost i nebrigu pa je u baki pronašao majčinsku figuru koja mu je nedostajala. On je kao i njegov polubrat Michel žrtva pogrešaka svojih roditelja

pa su mu neugodni događaja iz ranog djetinjstva i mladosti obilježili karakter. Kako bi čitatelj bolje shvatio i pokušao razumjeti Brunino ponašanje, autor nas reminiscencijama vraća u ključne trenutke Brunina života. Takvo je ranije opisano osmo poglavlje koje je ujedno i prvo naslovljeno poglavlje u knjizi. Nosi naziv *Mužjak omega*, a bazira se na Darwinovoj teoriji o zakonu jačega. To je anegdota iz Brunina života u vrijeme kada je bio u internatu. Bruno je tada imao tek 11 godina. Važan je i njegov odnos s ocem. Oni nisu znali kako uspostaviti dobru komunikaciju. Njegov otac nije bio previše zainteresiran za odgoj djeteta. Bruno je osjećao nedostatak pažnje pa je utjehu tražio u hrani prenajedajući se. Majka ga je rano napustila i čitavo je vrijeme žudio za njom. Kada je imao 18 godina išao joj u posjet na Azurnu obalu. Tamo ju je promatrao dok je spavala gola i to ga je uzбудilo. Taj voajeristički moment vrlo je bitan za Brunu. U njemu su se javile incestuozne misli.¹³ Njegova majka kao slobodoumna žena otvoreno je s njime razgovarala o seksu te mu je čak priznala kako je bila sa sinom svojeg ljubavnika. U njemu je to izazivalo osjećaj neugodnosti. To je nadalje u uskoj vezi s Bruninom seksualnošću.

Što se seksualnog razvoja tiče, ključna je epizoda s Caroline Yessayan. Odlaze zajedno u kino. Bruno žudi za dodirima pa je u jednom trenutku položio ruku na njezino bedro, ali ju je ona odmaknula: *Bila je to jednostavna žudnja da dodirne neko meko tijelo, da ga obgrle nježne ruke.* (Houellebecq 2002: 59) On postaje dodatno nesiguran kada su u pitanju žene, a za sve krivi minicu Caroline Yessayan. Taj simbolika minice je vrlo važna. Osim što pokazuje veću slobodu žena prilikom odijevanja što je opet posljedica ranih tendencija liberalizacije društva, ona je presudna u razvoju Brunina samopouzdanja kada su u pitanju seks i žene: *Trideset godina kasnije, Bruno je u to bio uvjeren; pridajući*

¹³Tek je psihoanaliza u 19. stoljeću objasnila pojavu incesta. Zabrana incesta je univerzalna. Iako je postojala politika uklanjanja incesta, postojala su mjesta (sela, zabačene gradske sredine) gdje se on i dalje prakticirao. To je doba kada se on negira kao oblik ponašanja, a *ipak psihonalaiza se zauzima da ga objasni kao žudnju i da kod onih koji pate od njega ukloni strogost koja ga postiskuje.* (Foucault 2013: 114)

anegdotskim čimbenicima te situacije značenje koje su doista imali, može je se sažeti ovim riječima: za sve je kriva minica Caroline Yessayan. (Houellebecq 2002: 59) U njoj je vidio mogućnost izlaza iz nesretnog djetinjstva, no umjesto toga to je bilo još jedno razočarenje. On dakle preispituje anegdotu iz mladosti koja je za njega bila trenutak poniženja i nemogućnost uspostavljanja bliskih odnosa, ali i trenutak buđenja njegove seksualnosti jer je motiv minice zapravo izvor erotizma. Čitavo mladenačko doba za njega postaje potpuni promašaj. Nije znao obuzdati svoje seksualne nagone pa je često masturbirao u javnosti ili pokazivao spolni ud na javnim mjestima. Takve su ga stvari uzbuđivale i zabavljale. Bruno neprestano žudi za ženskim tijelom i nakon mnogo odbijanja, napokon mu je seksualni odnos s Annick podigao samopouzdanje.

U starijoj dobi u Mjestu Promjene on upoznaje Christine koja postaje vrlo važna za njega. S njom je također imao seksualne odnose prilikom kojih se, opet incestuozno, prisjetio majke. Ona nije bila poput drugih djevojaka i prema njoj je osjećao nešto više. Emancipirani lik Christine autor koristi kako bi kritizirao feminizam. Smatrala je da su feministice *u nekoliko godina uspjele frajere oko sebe pretvoriti u impotentne i čangrizave neurotičare.* (Houellebecq 2002: 164) Moi navodi da je feminizam trebao biti pokret koji će izazivati promjene na bolje, međutim, nije se realizirao u željenom smjeru. Šezdesetih su se godina žene napokon izborile za svoja prava jer su bile nezadovoljne položajem u poslijeratnom društvu obilja. Tome su prethodile inicijative Pokreta za građanska prava i protestne akcije protiv Vijetnamskoga rata. (vidi 2007: 41) Feministice, poput Juliet Millet, žene su shvaćale kao *potlačeno biće bez nepokornoga nesvjesnog s kojim treba izaći na kraj; ona samo treba prozreti lažnu ideologiju vladajućeg muškog patrijarhata da bi je mogla odbaciti i postati slobodnom.* (Moi 2007: 51) Moi primjećuje kako su studentske pobune 1968. u Francuskoj vratile optimizam među lijevo orijentiranim intelektualcima. (vidi 2007: 134) Smatra kako su trebale pomoći ženama u njihovoj borbi te su

pripremile tlo za daljnji razvoj francuskog feminizma. Žene su vjerovale da će biti ravnopravne muškarcima u borbi, međutim razočaralo ih je što su i dalje služile kao seksualni objekti, tajnice i kuharice. (vidi 2007: 135) Zbog toga su počele formirati vlastite skupine.

Kritika feminizma važna je za problematiku romana ako uzmemo u obzir da su šezdesetih godina feminističke borbe omogućile ženama veću slobodu i prava, a roman postulira ideju kako su sva oslobođenja, pa i oslobođenja žena kriva za današnje stanje u društvu koje negira sve vrijednosti. Bruni je tek posao profesora u gimnaziji pomogao da se donekle socijalizira jer je mogao govoriti o svojim idejama te se više nije osjećao kao otpadnik. Uzbudivala ga je pomisao što će predavati mladim djevojkama.¹⁴ S 30 godina počinje i pisati. Usprkos tome i dalje se osjećao kao rezignirani pojedinac jer je smatrao da je njegov život promašen jer nije postigao ništa značajno.

Michel je svojim znanstvenim radom postigao golem uspjeh, ali i njegov je život promašen. Čini se kako ima uspješnu karijeru koja ga čini sretnom, no on kao i Bruno nesvjesno žudi za bliskošću s drugima. Rano se izolirao od društva i odabrao život usamljenika. Jedino mu društvo predstavlja kućni ljubimac kanarinac koji mu služi kao alternativa za ljudsko društvo. Svoju anksioznost i depresiju liječi tabletama za smirenje *Xanax* što je tipičan odraz modernog društva. Popularnost takvih tableta postaje sve veća u borbi protiv tjeskobe, napetosti, nesanice. One brzo djeluju, ali mogu izazvati ovisnost ili dodatnu potištenost zbog nepravilne uporabe. Ravnodušno negira sve vrijednosti i osjećaje te na svijet gleda nihilistički. Kreće se uglavnom u znanstvenim krugovima gdje svi govore metajezikom pa je i njegov diskurs oblikovan u skladu s time i predstavlja kontrast Bruninom koji je emocionalno nabijen. Radnja romana započinje u trenutku kada se Michel odlučuje povući iz znanstvenih krugova. Njegovom kolegi Desplechinu, ravnatelju biološkog

¹⁴ Seksualne odnose između starijih profesora i studentica, Houellebecq opisuje i u svome romanu *Pokoravanje*.

odjela CNRS-a (*Centre National de la Recherche Scientifique*) nije bilo jasno zašto to čini. Michel je zapao u krizu srednjih godina, a jedna od karakteristika takve faze je i potreba za restrukturiranjem ciljeva i sumnja u smjer vlastitog života. Iako Michela čitatelj upoznaje u narativnoj sadašnjosti, autor umeće retrospektivne anegdote kako bi se mogao rekonstruirati Michelov život. Vraćajući nas u narativnu prošlost, u vrijeme Michelova djetinjstva, čitatelj saznaje kako ni Michel nije imao sreće u ljubavi. U 7. razredu osnovne škole upoznao je djevojku Annabelle koja je bila iznimno lijepa, ali ga je prevarila s Davidom, sinom Francesca di Meole, s kojim je ostala trudna, ali je pobacila. To ih je udaljilo. Kao odrasli ljudi, oni se opet susreću i ona ga moli da joj napravi dijete jer je usamljena. Trudnoća nije uspjela te je po treći put pobacila i otkrila da ima rak maternice. Počinila je samoubojstvo, a Michel nakon toga odluči otići u Irsku. Taj neuspjeh u ljubavi potaknuo ga je da se odrekne seksa i posveti znanosti. Bježeći od emocija utjehu pronalazi u znanosti. Cilj njegovih istraživanja postaje stvaranje *aseksualnoga, kloniranog novog čovjeka – što će se ostvariti dvadeset godina kasnije nakon samoubojstva lika* (Armus 2001: 152) jer je svjestan činjenice posrnuća u koje zapada društvo, ali i njegov polubrat. Oni su potomci, žrtve generacije koju su uništili liberalizam i seksualno oslobođenje koji su ljudima omogućili slobodu s kojom se nisu znali nositi. Zato piše fiktivno djelo *Uvod u savršenu replikaciju* u kojem opisuje genetsko kodiranje za poboljšanje vrste, odnosno stvaranje nove rase utrnute žudnje. Ta je ideja bliska načelima biopolitike na koju je suvremena znanost sve više usmjerena. Houellebecq, kao i Huxley u svojim romanima, koristi ideju biopolitike kako bi spekulativnim tipom proze zamišljao moguću budućnost. Na svojim predavanjima na Collège de Franceu (od 1978. do 1979.) Foucault je iznio koncept biopolitike pod kojim podrazumijeva

način na koji je, od 18. stoljeća, pokušana racionalizacija pitanja što su ih praksi upravljanja postavljali fenomeni svojstveni skupu živih bića

konstituiranih u populaciju: zdravlje, higijena, natalitetm dugovječnost, rase...
(2016: 32)

Pojam biopolitike¹⁵ obuhvaća *područje koje pokriva život čovjeka u njegovu biološkome i fizičkome trajanju, koje se nastoji produžiti i učiniti ga dostojnim čovjeka.* (Paić 2011: 128) Ona obuhvaća zdravstvo, demografiju i ekologiju (bitne sastavnice suvremene države) jer se time regulira *život čovjeka kao društvenoga i kulturnoga bića u okružju određene političke zajednice.* (Paić 2011: 130) Krivak uočava kako populacija postaje središte političkih intervencija (nadzor u školi, klinikama, zatvorima, brojne statistike). (vidi 2008: 54) Zbog svoga interesa za potrebe stanovništva, *koncept biopolitike je važan kao način upravljanja masama ljudi u modernim, liberalnim društvima Zapada.* (Sorić 2010: 45) Naglasak se stavlja na kolektiv, a ne na pojedince. Sorić ističe da se zaboravlja činjenica kako je koncept biopolitike zapravo nedemokratičan i hijerarhijski uređen jer pretpostavlja dvije strane: biopolitičare i stanovništvo. (vidi 2010: 47) *Biopolitičari su ti koji imaju potpunu kontrolu nad stanovništvom.* (Sorić 2010: 47) Oni popravljaju stanovništvo. To su oblici moderne biopolitike koja je za Foucaulta *nov oblik državnog nadzora/represije nad životom državljana.* (Krivak 2008: 55) Može biti shvaćena i kao *rastuća briga države za biološko blagostanje populacije, uključujući kontrolu i prevenciju bolesti, primjereno snabdijevanje hranom i vodom, osiguravanje sanitarnih čvorova i obrazovanje.* (Krivak 2008: 56) Uvođenjem ovog pojma Foucault je želio objasniti nove odnose između znanosti i politike: *Napredak znanosti i tehnologije omogućio je politici da utječe na ono što joj je do sada izmicalo.* (Sorić 2010: 45) Foucault naglasak stavlja na liberalizam u kojem je biopolitika poprimila svoj jasni oblik, odnosno koji joj tvori politički okvir. (vidi 2016: 320) Osobito je važan odnos politike i medicine jer *umjetni život i umjetna inteligencija čine osnovu suvremenoga tehno-znanstvenoga*

¹⁵Biopolitika je, dakle, totalni nadzor i regulacija života pomoći znanosti (biomedicine), tehnologije (biotehnologije) i etike (bioetike). (Krivak 2008: 58)

kapitalizma. (Paić 2011: 158) S obzirom na to da je demografsko planiranje jedan od segmenata biopolitke, Sorić navodi kako se ono primjerice kontrolira pomoću poreza ili dječjih doplataka. Cijepljenje je pak primjer političkog čuvanja djece. (vidi 2010: 45): *Biopolitika ne cijepi populaciju iz humanističkih pobuda i čuvanja svetog ljudskog života, nego zato jer čuva stanovništvo kako bi ga mogla naknadno oblikovati i iskorištavati.* (Sorić 2010: 45) Na ljude se počinje gledati kao na resurse. Naglasak se stavlja na estetiziranu potrošnju objekata. (vidi Paić 2011: 158): *Biopolitika je oblik politike u vremenu postmoderne, kada nestaje mogućnost izbora, a odluke se donose automatizmom, najčešće prema kriteriju efikasnosti i tržišne profitabilnosti.* (Sorić 2010: 45) Krivak zaključuje da biopolitičko stanje postaje dominantno obilježje našeg društva koje vodi k dekonstrukciji identiteta i samopotrošnji/samoproizvodnji života pod nadzorom. (vidi 2008: 165) Milardović govori o biotehnološkoj revoluciji koju smatra tek nastavkom modernizacijskih procesa. (vidi 2009: 17) U kasnom kapitalizmu *društvo koje prisvaja tehnologiju i znanost organizirano je za sve efikasniju dominaciju čovjekom i prirodom, za sve efikasnije iskorištavanje svojih sredstava.* (Marcuse 1968: 35) Zato se uvodi ideja popravljjanja vrste stvaranjem novog genetskog koda koji će upravljati replikacijom njihovih stanica. Michel eksperiment najprije izvodi na životinjama pa mu njegov suradnik Walcott pokazuje klonirane krave s poboljšanim genetskim materijalom. Michel se ostvario kao znanstvenik, no počinio je samoubojstvo jer nije uživao u životu. Život je za njega bio opterećenje. U futurističkom epilogu jedan od Michelovih sljedbenika brani

radikalnu tezu prema kojoj čovječanstvo mora nestati kako bi stvorilo novu vrstu, spolno neodređenu i besmrtnu, koja će prevladati osobnost, razdvojenost i razvoj. Kapitalno otkriće koje u budućnosti može dovesti do stvaranja novih užitaka i gotovo nezamislivih erotskih doživljaja. (Demonpion 2005: 199)

Habermas stoga ideje razvoja genetskog istraživanja opravdava upravo biopolitičkim ciljevima kojima se želi poboljšati prehrana, zdravlje i produljiti ljudski život. (vidi 2006: 65)

Prethodno je ovaj roman, između ostalog, žanrovski određen kao roman ideje. S obzirom na to i likovi se romana mogu analizirati kao nositelji pojedinih ideja. Njihova karakterizacija je detaljno osmišljena. Autor uzima u obzir govornu, fizičku, psihološku, sociološku karakterizaciju čime likovi romana postaju složeniji. Brojnim umetnutim retrospekcijama na prošlost, komentarima na sadašnjost i zabrinutosti za budućnost autor se zapravo kritički odnosi prema suvremenom svijetu koji nazaduje. Roman postulira ideju o poboljšanju vrste koja je uništena seksualnom revolucijom, neograničenom slobodom izbora, feminističkim otporima, kapitalizmom, konzumerizmom i masovnim medijima sklonima manipulaciji mase. Suvremeno društvo stalno teži napretku i zanemaruje interpersonalne odnose, empatiju i osjećaja. Ovako postavljenom naracijom nastoji se problematizirati odnos znanosti i kulture te pokazati kako bi izgledao svijet u kojem bi zavladao znanost naspram osjećaja. Ta ideja suprotstavljenosti kulture i znanosti kroz likove intelektualca i znanstvenika provlači se čitavim romanom. Paić navodi kako su intelektualci dugi niz stoljeća bili središte društvenih promjena i razvoja kulture. U razdoblju kada je trajala revolucija 1968., a na koji roman referira, upravo su oni bili sloj društva koji će svojim znanjem omogućiti željene promjene. Razvojem znanosti intelektualci, u klasičnom poimanju te riječi, gube na svojoj važnosti i prestaju biti tradicionalni društveni znanstvenici. (vidi 2011: 159) Zbog toga se Bruno stalno uspoređuje s uspješnim polubratom znanstvenikom i ima osjećaj manje vrijednosti.

7. KRIZA MODERNE OBITELJI

Obitelj je oduvijek predstavljala moralnu paradigmu za društvene vrijednosti, ali kao jedna od institucija u suvremenom zapadnjačkom društvu gubi svoj legitimitet. Kriza koja se očituje u obiteljskoj zajednici jedan je od odraza stanja postmodernog društva, a smješta se u postindustrijsko razdoblje. Takvo stanje društva dobro je opisao francuski psiholog i sociolog Gilles Lipovetsky koji uvodi termin *hiperpotrošačko društvo* kojim opisuje suvremeno društvo koje karakterizira: nepostojanost orijentira, nemogućnost podnošenja frustracija, porast nasilja, izostanak altruizma. Sve to rezultat je manjkavosti odgoja, raslojavanja obitelji i gubitka roditeljskog autoriteta: *Istodobno s raspadanjem kolektivnih okvira i deinstitucionalizacijom obitelji svjedoci smo poremećaja ponašanja mladih.* (Lipovetsky 2008: 123)

Kriza koja je nastala u tradicionalnom shvaćanju obitelji posljedica je događaja iz šezdesetih. To razdoblje otvorilo je mogućnosti oslobođenja u svim ljudskim domenama pa se romanom kritiziraju sve vrste oslobođenja, a osobito seksualnog jer je slobodna ljubav uništila mogućnost tradicionalne prave ljubavi. Lasch navedeno tumači kako je oslobođenje omogućilo obrat u odnosu muškaraca i žena. Kada brak više nije samo zakonski oblikovana zajednica u kojoj prevladava reproduktivna funkcija, stvara se nova intimnost muškaraca i žene. Oni počinju živjeti za trenutak i pritom višu nisu usmjereni samo na svoje potomke. Strah od bračnog kraha pridonosi osjećaju nestabilnosti i lišavanju djeteta emocionalne sigurnosti. (vidi Lasch 1986: 213) Dolazi do bitke spolova, a Lasch njezine uzroke vidi u *preobražaju kapitalizma iz njegovog paternalističkog i obiteljskog oblika u menadžerski, korporacijski, birokratski sistem gotovo potpunog nadzora.*¹⁶ (1986: 214) Roditelji više ne predstavljaju

¹⁶ Lasch smatra kako više ne postoji lik viteza koji oslobađa damu, seks je oslobođen svojih stega, seksualno zadovoljstvo postaje primarni cilj, bliski odnosi postaju emocionalno preopterećeni, a muškarci teško prihvaćaju pojavu oslobođene žene. (vidi 1986: 214)

ideale za koje se tvrdilo da su predstavnici. Horkheimer uočava novi status koji otac dobiva. On više nema status zaštitnika, moćnog lika pa to onemogućava djetetu da se s njim identificira. Analogno tome je i promjena figure majke. Nestaje njezina brižna spontanost jer se na razvoj gleda pragmatično. Slika majke kod djeteta gubi svoju mističnu auru, *a kult majke odraslih preobrće se od mitologije u strogom smislu riječi u niz krutih konvencija* (Horkheimer 1988: 222) S obzirom na tako shvaćano tradicionalno poimanje obitelji koje je mjerilo za ono dobro, rasap takve zajednice ostavlja posljedice na čitavo društvo. Obitelj koju čini trokut: otac, majka i dijete proizvod je ideološke atmosfere konzervatizma. Zato Reich obitelj ne smatra *građom i temeljem, nego posljedicom određene ekonomske strukture društva*. (1985: 102) Primjer takvog uređenja je patrijarhat. Obitelj kao temelj važna je za opstanak autoritarne države/društva i *njezin se društveni smisao iscrpljuje u 3 osnovna svojstva: ekonomski, socijalni i politički*. (Reich 1985: 102) Postoje tendencije (ideološke) *da se određeni oblici obitelji, hipostaziraju kao prirodni*. (Adorno, Horkheimer 1980: 125) Iz tog razloga monogamna patrijarhalna obitelj predstavlja *ljudski najčišću vezu* (Adorno, Horkheimer 1980: 125) zbog čega konzervativna stajališta sve više izjednačuju brak i obitelj. Žena se takvom uređenju morala prilagoditi. Svima je u interesu bilo održati obitelj kao instituciju, ali to nije spriječilo da brak postane pragmatični odnos. To se ponajbolje vidi u odgoju djece. Ona se podižu iz izvanjskih razlog: *Oni rijetko doživljavaju toplinu onoga drugog majčinskog krila, koje je u određenim socijalnim slojevima predstavljala obitelj*. (Horkheimer 1988: 219) Horkheimer smatra kako se analogno s društvenim mijenama, mijenja i funkcija obitelji. Iako se poimanje obitelji mijenjalo kroz povijest od feudalno uređenog društva, patrijarhata i građanskog društva, obitelj i dalje ostaje temelj kulture. Patrijarhalna obitelj dobiva na važnosti kada obitelj *gubi podlogu u zapadnoj civilizaciji* (Horkheimer 1988: 218) pa postoje tendencije k povratku tradiciji.

Roman upućuje kritiku novom načinu funkcioniranja obiteljske zajednice i zalaže se za ideju povratka tradicionalnoj obitelji. U središte svog zanimanja zato stavlja disfunkcionalnu obitelj koja je odraz krize o kojoj govori suvremena sociologija. To objašnjava društvenom dinamikom koja utječe na pojedince pa likovi romana bivaju društveno determinirani, odnosno predstavljaju moment u kojem se nalaze i vrše društvene uloge. Zbog toga ih promatramo kao društvene kategorije. Kriza obitelji manifestira u razvoju strukture ličnosti glavnih likova, dok se pogreške roditelja prenose na širu populaciju, na čitavu generaciju. U ovom slučaju, na generaciju koja je sudjelovala u seksualnom oslobođenju i oslobođenju žena:

[...] roditeljska je generacija stigmatizirana kao ona koja je svojim poslijeratnim optimizmom, nepomućenim povjerenjem u napredak i materijalno blagostanje, stvorila liberalnu kulturu utemeljenu na seksu i novcu, uz obiteljske vrijednosti razorivši i samu mogućnost roman-tične ljubavi. (Koščec 2007: 18)

Adorno i Horkheimer tvrde da je to prije svega uvjetovano društvenom dinamikom u kojoj nasljedstvo više nije bitno, a žene postaju samostalne. Ne postoji više kult domaćice i požrtvovne majke. Propast patrijarhata onemogućila je sliku jakog, hrabrog oca koji je zaštitnik i vođa. Zato su očevi glavnih junaka prikazani kao slabe očinske figure usredotočene prije svega na sebe, na karijeru i na zadovoljavanje seksualnih potreba. Time se problematizira opadanje važnosti figure oca u zapadnoj kulturi: *Bračna, očinska i majčinska ljubav izričito se priznaju kao civilizacijske vrijednosti. Međutim, raskorak između uzora o kojemu se sanja i proživljene stvarnosti ponekad je golem. (Knibiehler 2004: 206)* Tome je osobito pridonijela novoizborena sloboda koje je dovela do obrata u odnosu moći između muškaraca i žena. Žena sada može razvijati svoju seksualnost u smjeru u kojem želi pa Jane objektivizira svoje seksualne partnere te ih često mijenja. Michelu je otac bio plastični kirurg, a Bruni je otac bio redatelj dokumentarnih filmova. Lik plastičnog kirurga je značajan jer je to u

poveznici s kultom njegovanja tijela i opsjednutosti društva starenjem i savršenstvom. On čak ima ideju o pokušaju operacije koja će muškarcima omogućiti proširenje spolnog uda što je odraz društva za stalnim napretkom i usavršavanjem, kao i odmak od onoga što je biološki zadano. Šezdesetih postaje ljubavnica Francesca di Meole (osnivač esalenskih komuna koje su zagovarale seksualnu slobodu i uzimanje psihodeličnih droga). Za dodatno je objašnjenje ovih odnosa važna teorija privrženosti koju je razvio John Bowlby. On je pretpostavio

da kvaliteta odnosa u djetinjstvu s roditeljima rezultira stvaranjem unutarnjih reprezentacija o privrženih odnosima koji se integriraju u strukturu ličnosti, te osiguravaju prototipe za kasnije socijalne veze. U ranim stadijima razvoja djeteta ne stvara samo privržen odnos s majkom koja je primarni objekt privrženosti nego i s drugim osobama, najčešće članovima obitelji s kojima je dijete u interakciji. (Lacković-Grgin, Ćubela Adorić 2006: 223)

Što znači da se ostvarenost privrženosti u najranijoj dobi ogleda u razvoju odnosa u odrasloj dobi: *Manjak ljubavi u najranijem djetinjstvu eksponencijalno povećava poremećaje u odrasloj dobi. (Varrod 2001: 125)* U romanu se ostatak te obiteljske ljubavi u tradicionalnom smislu očituje u likovima baka glavnih likova koje predstavljaju generaciju kada su ljubav, briga i altruizam bili mogući. Brunina baka je Janine smatrala izopačenom majkom jer joj je zbog njezin tradicionalnih pogleda na obitelj takvo ponašanje nemoguće pojmiti. Zato smrt baka glavne likove toliko pogađa. To je nesebična, idealizirano prikazana ljubav. Zbog pogrešaka svojih roditelja, Bruno i Michel su postale osobe koje se nisu mogle socijalizirati. Polubraća su se tek kasnije počela viđati i veći dio života nisu zajedno odrastali. Dječaci su išli zajedno u školu, bez da su znali da su u krvnom srodstvu. To je bio prijelomni trenutak kada je Brunin otac shvatio što su učinili djeci. Bio je to *simbol kobnog raspada obitelji. (Houellebecq 2002: 75)* Napokon preuzima inicijativu i zahtijeva od svoje bivše supruge Jane da mu

pomogne spasiti obitelj. Oni nisu sposobni voljeti, uspostaviti bliskost s drugima pa izlaz vide u smrti.

Da su starije generacije svojim postupcima uništile prilike za normalan razvoj budućim generacijama pokazuje i Brunino ponašanje prema vlastitom sinu. On nije mogao ispuniti svoju ulogu supruga ni oca. Kako nije imao osjećaj sigurnosti u okrilju svoje obitelji, bliski odnos ne može uspostaviti ni sa svojim sinom Viktorom:

Bio sam gad: znao sam da sam gad. Roditelji se obično žrtvuju, to je normalan put. Ja nisam mogao podnijeti kraj svoje mladosti; prihvatiti misao da će mi sin odrasti, da će biti mlad umjesto mene, da će možda uspjeti u životu, dok sam ja svoj upropastio. Želio sam ponovno postati osobom. (Houellebecq 2002: 210)

Michel je pak bio neposoban osnovati vlastitu obitelj, čak i s osobom koju je istinski volio jer zbog svoje neemotivnosti i prevelike usredotočenosti na samoga sebe ne može osjećati ljubav prema drugome. To je pokazatelj začaranog kruga obiteljskog rasapa koji je pak pokazatelj, smatra Horkheimer, uzajamnog odnosa između obitelji i kulturnog raspada (vidi 1988: 220) zato što slabljenjem tradicionalnog autoriteta, kao što je obitelj, ljudi gube ključno moralno uporište i sigurno utočište.

7. 1. (ANTI)ARHETIPSKA MAJČINSKA FIGURA

Roman dekonstruira arhetipsko poimanje majke kao svetice, nevinog bića koje pruža bezgraničnu ljubav i pažnju. Pojam arhetipa uveo je Carl Gustav Jung u svojoj analitičkoj psihologiji. Tim se pojmom označava *slika, motiv ili lik u književnosti, često ponavljan i variran u mitovima, vizijama, snovima i svim umjetnostima*. (Solar 2007: 22) Biti navodi kako arhetipske slike predstavljaju kostur jer se godinama nadopunjavaju, ali im srž ostaje ista. Obnavljaju se univerzalni motivi, simboli i njihove sheme. (vidi 2000: 139) Upravo je cikličnost vremena glavna ideja na kojoj Jung temelji svoju tezu. Tu je ideju kasnije razvio Northrop Fyre u djelu *Anatomija kritike* iz 1957. godine.

Arhetipovi se nalaze u kolektivnoj podsvijesti ljudi i predstavljaju *temeljna iskustva cjelokupne ljudske rase, a javljaju se u određenim prepoznatljivim oblicima, podložnim neiscrpnim tumačenjima.* (Solar 2007: 22) Važno je istaknuti da su ta iskustva kolektivna jer predstavljaju nagomilano *iskustveno naslijeđe cijelog ljudskog roda iz daleke prošlosti, pa čak i iz predljudske životinjske prošlosti.* (Matijašević 2016: 82) To iskustvo, tj. te predodžbe se nasljeđuju pa su univerzalnog značenja. Individualno iskustvo se poopćava i postaje kolektivno. Primjerice, arhetip majke određen je prirodom (nagonski osjećaji skrbi) i kulturom (lik Majke Božje, lik Majke Prirode): *Tako se na sve majke proširuje kult koji je nekoć bio rezerviran samo za Kristovu majku.* (Knibiehler 2004: 205) Čale Feldman i Tomljenović smatraju kako je upravo književnost afirmirala taj mitsko-arhetipski patrijarhalni konstrukt lika majke. (2012: 199) Kako bi se zbiljska majka mogla prepoznati i pojmiti, potrebno je najprije imati arhetipsku predodžbu o majci i majčinstvu. Taj arhetip može biti sačuvan ili se može dekonstruirati što je ujedno i tendencija suvremene književnosti.

Roman EČ dekonstruira prepoznatljiv arhetip majke putem lika Janine (kasnije Jane) koji naznačuje opadanje tradicionalnog shvaćanja majčinske figure jer *majčinska figura, inverzija klasične figure i središnji negativni lik, izrasta u paradigmatu zapadnjačke dekadencije: utjelovljuje bezobzirnu zaokupljenost vlastitim užitkom.* (Koščec 2007: 42) Promjene društvenih paradigmi (seksualno oslobođenje, feminizam, a kasnije i pad komunizma) omogućili su ženama novi status u društvu, a Janine bijeg od obitelji i odgovornosti, od zadanih joj društvenih uloga.

Njihov podređen položaj u društvu stavljao je žene na marginu: *Sve su žene od prvoga dana odgajane u vjeri kako su njihove idealne osobine posve drugačije od muških: ne jačanje volje i ovladavanje sobom, već podčinjavanje i prihvaćanje kontrole.* (Stuart Mill 2000: 26) John Stuart Mill uočava da se

odnos prema ženama treba promijeniti, počevši od njihova položaja u braku. On smatra da je *zakon podređenosti u braku stravična proturječnost svim principima modernoga svijeta te cjelokupnom iskustvu postupnog i teškog puta kojim se do tih principa došlo*. (2000: 89) Brak je cilj koje društvo nameće ženama, ono čime bi trebale težiti. (vidi Stuart Mill 2000: 41) Izlaz iz statusa podređenosti vidi u obrazovanju. Zalagao se za ideju *da je vrlina, a ne rođenje jedini opravdani temelj zadobivanja vlasti i autoriteta*. (Stuart Mill 2000: 92) Ženama je trebalo omogućiti obrazovanje kako bi intelektualno bile ravnopravne muškarcima te imale iste mogućnosti za napredovanje. Ta im, tek prividna sloboda ujedno pruža i mogućnost izbora, ali Marcuse smatra da to slobodno biranje gospodara ne dokida ni gospodare ni robove (vidi 1986: 26) već da sve u suštini ostaje nepromijenjeno.

Na sličan način i Houellebecq postavlja problematiku romana kritizirajući feminizam. On se zalaže za povratak tradicionalnom poimanju majke:

*Ako su temeljni aspekti spolnog ponašanja urođeni, prve godine života imaju važnu ulogu u njegovom pokretanju, naročito kod ptica i sisavaca. Reklo bi se da je rani tjelesni dodir s pripadnicima vlastite vrste od presudne važnosti za psa, mačku, štakora, zamorca i makaki-majmuna (*Macaca mulatta*). Lišenost majčinskog dodira u djetinjstvu stvara vrlo teške poremećaje u spolnom ponašanju mužjaka štakora, poglavito inhibiciju postupka zavođenja.* (Houellebecq 2002: 71)

Njegovo viđenje majke podrazumijeva brižnu osobu koja je ključna figura za normalan razvoj svojih potomaka. Uvođenjem lika Janine koja je suprotnost takvom viđenju majke kritira feminizam jer smatra da je on dodatno pojačao rat među spolovima, dok je seksualna revolucija omogućila neograničenu slobodu potičući je na promiskuitetno ponašanje. Ženska solidarnost jača zbog tereta koje im je sloboda donijela: *Osvješćivanje koje je feminizam izvršio imalo je nepovratne učinke*. (Lasch 1986: 222) Lasch tako smatra da žena koja odluči biti

slobodna od okova partijarhata, više se ne može sakriti u sigurnost klišeja ženske slabosti. (vidi 1986: 222) To bi značilo da ona postaje svjesna svojih mogućnosti i prava, ali kada ih ne može ostvariti postaje razočarana i u muškarcima vidi neprijatelja. Potlačenost koju osjećaju najviše se realizira u instituciji braka koja za njih predstavlja okove. Stuart Mill je postavio pitanje: *Hoće li čovječanstvo biti sretnije kada žene budu slobodne?* (2000: 89), a Houellebecq je svojim romanom pokazao sve negativne posljedice koje takva sloboda ostavlja na društvo. Naime, Janine se još kao mlada žena odlučila osloboditi okova braka te se pridružila pokretu oslobođenja postavši slobodoumna hipijevka. Ona se oslobađa i kao žena i kao majka. Život u braku ograničavao joj je slobodu za kojom je ona težila. Postupci koje ona čini negativno utječu na njezine sinove pa ih zato shvaćamo kao narativne okidače. S obzirom na to da je Janine rano napustila svoje sinove to je na njima ostavilo velike posljedice. Košćec zaključuje kako su se dječaci samo fizički odvojili od nje i zapravo su odraz žaljenja za prednatalnim stanjem. (vidi 2007: 43) Michel postaje emocionalno hladna osoba, a Bruno ovisnik o seksu. Oblikovanjem takvih likova autor želi prikazati zastranjenje kulture koja se očituje otuđenim odnosima i nedostatkom bliske komunikacije među ljudima.

Prije svoje smrti Janine se nalazi u selu Saorge. Sinovi dolaze u Saorge kako bi se oprostili s majkom. Bruno doživljava psihičke ispade nazivajući majku pogrđnim riječima: *Ti si obična stara kurva...* (Houellebecq 2002: 289) dok Michel mirno i hladnokrvno prihvaća njezinu smrt. Dok on dogovara detalje oko pokopa, Bruno igra Tetris čime se dodatno naglašava njegova nezainteresiranost i ogorčenje prema majci. Ranije spomenuto seksualno oslobođenje i pad komunizma devedesetih ženama su omogućili toliku slobodu da su se u postkomunističko vrijeme antifeministi i antifeministkinje žalili kako su žene postale preslobodne. (vidi Herzog 2015: 187) Autor romana postulira ideju o negativnim posljedicama koje je novostečena sloboda ostavila na ženama i

upravo njih krivi za raspad tradicionalne obitelji. Jane se nije znala nositi s mnoštvom mogućnosti koje joj je seksualno oslobođenje omogućilo jer je kao žena dugo vremena bila podređena.

8. SEKSUALNOST 20. STOLJEĆA – PROMJENA PARADIGME

8. 1. SEKSUALNOST PRIJE SEKSUALNE REVOLUCIJE 60-IH

Roman između ostalog propituje seksualnost novog doba koja se različito realizira nakon seksualnog oslobođenja šezdesetih godina prošlog stoljeća. Pitanja kulture, politike, ekonomije i društva u uskoj su vezi sa njom. Analiza promjena koje su se događale nemoguća je bez analize seksualnosti. Iako roman problematizira razvoj tog fenomena od druge polovice 20. stoljeća, valja dati prikaz njezina razvoja kroz povijest jer su ranije tendencije utjecale na današnje poimanje. Za definiranje ovog fenomena osobito su važni radovi Sigmunda Freuda i Michela Foucaulta¹⁷. Foucault ističe kako je seksualnost bila predmetom zanimanja već u antičkoj kulturi. Grci su preispitivali seksualno ponašanje koje su shvaćali kao svojevrsni moralni izazov.¹⁸ Problemsko žarište stavljalo se na ženu koja predstavlja ključni trenutak moralnog razmišljanja o seksualnim zadovoljstvima kroz teme djevičanstva ili ponašanja u braku. (vidi 2013: 238) Foucault zapaža da se u kasnijim fazama zanimanje pomiče sa žene na tijelo što je svoj vrhunac doseglo u 18. stoljeću. Tematizacija tijela svoj zamah doživljava u ženskom pismu sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada tijelo i tjelesnost postaju glavne tematske preokupacije. Pretkršćansko razdoblje koje Foucault opisuje u svojoj knjizi *Uporaba zadovoljstva* predstavlja okvir za

¹⁷ Sigmund Freud o seksualnosti govori u svojim djelima *Predavanja za uvod u psihoanalizu* i *O seksualnoj teoriji*. Najopsežniji prikaz povijesti seksualnosti dao je Michel Foucault u trima svescima *Povijesti seksualnosti (Volja za znanjem, Uporaba zadovoljstva i Briga o sebi)*.

¹⁸ Za Michela Foucaulta, moral je višeznačan pojam koji *podrazumijeva skup vrijednosti i djelatnih pravila predloženih pojedincima i skupinama posredstvom raznih aparata propisivanja (obitelj, obrazovne ustanove, Crkva)*. (2013: 29) Moral se odnosi i na odnos pojedinca prema zadanim pravilima i vrijednostima (pojedinac im se opire ili ih se pridržava).

problematiziranje seksualnosti. Navodi kako su ponašanje i oblici seksualnosti koji su se tada oblikovali važni za daljnju analizu tog fenomena. Razdoblje srednjeg vijeka obilježila je duhovnost, a ne tjelesnost kojoj su se najčešće pripisivali epiteti grijeha. Sedamnaesto stoljeće bilo je još smiono vrijeme, a onda je nastupilo viktorijansko doba. Roditeljska soba tada postaje jedino mjesto priznate seksualnosti dok su javne kuće bile mjesta gdje se seks tolerira. Seks se dugo vremena svodio samo na svoju reproduktivnu funkciju, heteroseksualni oblik i bračnu legitimnost. (vidi Foucault 1994: 72) U 18. stoljeću primarna funkcija seksualnih odnosa bilo je širenje obitelji. To je razdoblje prožeto zabranama. Zbog izrazitog konzervatizma uvažavale su se samo *zrele i bračne seksualnosti uz obvezatno izbjegavanje tijela*. (Foucault 1994: 80) Foucault smatra kako u 18. stoljeću ona ne ovisi više o srednjovjekovnim svjetonazorima pa se više ne poima kao grijeh jer ono izmiče crkvenoj instituciji. Seks je bio potisnut, a onaj koji je o njemu govorio, stavljao se u položaj izvan društva. Tek se od 18. stoljeća potiče razvoj govora o seksu i to *ne toliko u obliku opće teorije seksualnosti, nego u obliku analize, knjigovodstva, klasificiranja...* (Foucault 2013: 24) Nadalje tvrdi kako je diskurs o seksu u to vrijeme u skladu s tendencijama klasicizma moralistički i racionalan pa je naglasak na propisivanju, a ne opisivanju.¹⁹ Bilo je važno kako netko koristi svoju seksualnost pa je nejasna granica između biološkog i ekonomskog. Što se seksualnosti djece tiče, ona je bila dugo prešućivana jer se nije uklapala u postojeći svjetonazor. To pitanje se uvijek ostavljalo na marginama. Tek je od 18. stoljeća postala izazov *oko kojeg su raspoređeni nebrojeni institucionalni dispozitivi i diskurzivne strategije*. (Foucault 2013: 29) Foucault uočava kako se množi diskurs o seksu s ciljem da se organizira ekonomski korisna i politički konzervativna seksualnost. Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće to sve više postaje

¹⁹ Takvo klasicističko poimanje seksualnosti afirmirano je i u romanu *Otok* što je dokaz utopije koja se okreće prošlim tendencijama. Seks se popularizira, ali u smislu kontroliranja stope nataliteta, spolnih odnosa te reguliranja uporabe kontracepcije.

medicinsko pitanje. Ključnu ulogu odigrala je psihoanaliza s Freudom na čelu krajem 19. stoljeća. Navedeni mehanizmi represije pomalo popuštaju i razvoj ide korak dalje. Predbračni i izvanbračni odnosi lagano se počinju tolerirati, a *tabui koji su pritiskali seksualnost djece uglavnom su uklonjeni*. (Foucault 1994: 80) Takav razvoj povezan je s promjenama u društvu, kulturi i vjeri. Vjera gubi na svome značaju. Foucault uočava kako se u 19. stoljeću osobito budi interes za istraživanje ljudske seksualnosti. Sve do tada institucija braka bila je točka u kojoj se prelamaju ograničenja, pravila i preporuke. U tom se stoljeću kroz hysterizaciju tijela žena, pedagogizaciju djetetovog seksa, socijalizacije prokreacijskih ponašanja i psihologizaciju perverznog zadovoljstva proizvodi seksualnost. (vidi Foucault 2013: 94) Foucault smatra da se dispozitiv seksualnost razvio na temelju srodstva, tj. obitelji. (vidi 2013: 97) Tada je uloga obitelji bila *da ustali seksualnost i stvori od nje trajnu potporu*. (Foucault 2013: 97)

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće tema seksualnosti biva sve više zastupljena u javnosti. Tome je osobito pridonijelo zanimanje za problem prostitucije zbog koje se šire spolne bolesti. Zato se javlja potreba za kontracepcijom. Osim toga, bilježi se i *porast voajerističkog zanimanja javnosti za homoseksualne skandale* (Herzog 2015: 6) visokopozicioniranih časnika, aristokrata i slavnih osoba. Tu Foucault uočava početak politizacije seksa. Ujedno i slabi moralni autoritet Crkve. Seks se napokon odvaja od reproduktivne uloge. Feministički aktivizam svoj je doprinos dao činjenici da ženska seksualnost prestaje biti izvor srama, a sve više se pokušava erotizirati brak. Fenomen seksa proširio se u sve domene: politiku, ekonomiju, ideologiju, moral. To je doprinijelo želji za seksom, *želji da ga se ima, želji da se do njega dopre, da ga se otkrije, oslobodi, da ga se aktualizira u diskursu, iskaže u istom*. (Foucault 1994: 108)

8. 2. SEKSUALNOST NAKON SEKSUALNE REVOLUCIJE ŠEZDESETIH

Dvadeseto je stoljeće za razvoj seksualnosti odigralo ključnu ulogu jer se seksualnost komercijalizira, a ujedno biva dijelom pitanja identiteta. Herzog detektira činjenicu kako se pedesete i šezdesete u Zapadnoj Europi mogu tumačiti kao razdoblje početka liberalizacije. Širila se ideja o žudnji koja više nije samo mogućnost, već i pravo. Tome je doprinijela napokon uspostavljena sigurnost nakon ratnih razaranja, stabilizacija ekonomije i porast potrošnje. U doba Hladnog rata pitanje je seksualne slobode žene i muškaraca još izazivalo podvojena mišljenja te je seksualna revolucija šezdesetih godina dovela do seksualnog liberalizma. (vidi 2015: 125) Godina 1968. vrhunac je studentskih nemira u Francuskoj. Mogli su se vidjeti slogani poput: *Što više vodim ljubav, više doprinosim revoluciji*. (Herzog 2015: 129) Herzog naglašava kako liberalizacija nije bila pravocrtan proces kako su to neki povjesničari prikazivali. (vidi 2015: 129) Herzog navodi dvije glavne skupine uzroka koje su dovele do oslobođenja: razvoj potrošačke kulture, izum kontracepcije te upješnost društvenih pokreta (pokret za ženska i homoseksualna prava). Potrošački kapitalizam je svojim eksplicitnim reklamnim sadržajem, senzacionalističkim medijskim natpisima, vizualizacijom sadržaja pridonio revoluciji. Pomaknula se granica između privatnog i javnog. Fenomeni javne golotinje, predbračnog seksa, seksualnih tehnika za povećanje užitka, budili su u ljudima opsesiju seksom. (vidi 2015: 130) *Seks se svuda i stalno promicao kao najpoželjnija stvar na planetu*. (Herzog 2015: 130) To je omogućilo prostor za javno djelovanje liberalnih aktivista. Seksualno je oslobođenje trebalo imati pozitivne reakcije u društvu, međutim ovaj roman potvrđuje kako je ta revolucija dovela do seksualne bijede: *Ukidanje suzdržljivosti srušilo je auru tajanstvenosti seksa i uklonilo većinu prepreka njegovom javnom pokazivanju*. (Lasch 1986: 217) Zato Lipovetsky govori o *seksualnoj džungli u koje su uronjena demokratska društva predana kultu tjelesnih užitaka i slobode u ljubavi*. (2008: 123) On uočava pojavu razdvajanja seksualnosti i morala,

rušenje tabua, učestalog mijenjanja partnera, odnosno pojavu seksualnog liberalizma. Društvo teži sentimentalnoj vezi jer se ona *poistovjećuje sa životom bogatim emocijama, omogućuje ostvarenje najdubljih težnji bića*, (Lipovetsky 2008: 154) odnosno ona omogućava priznanje osobe kao nezamjenjivog subjektiviteta. Seksualna revolucija je u početku bila razočaravajuća za žene. Muškarci su zaista imali seksualnu slobodu, no to nije nužno vrijedilo i za žene. Primarno uzbuđenje uskoro je izazivalo nedoumice: *Umjesto da ih depolitizacija seksa rastereti, mnogi su se osjećali još otuđenije od svojih tijela, žudnji, emocija i odnosa*. (Herzog 2015: 167) Tu revoluciju možemo shvatiti kao lajtmotiv romana jer njezini dosezi utječu na čitavo društvo, a time i na glavne likove. Revolucija nije događaj koji je preko noći promijenio svijet. Mali koraci poput omogućavanja prava žena, legalizacije kontracepcije i sl. omogućili su slobodu u društvu. EČ u novinarskom stilu donose presjek ključnih događaja koji su doveli do seksualnog oslobođenja:

Dana 14. prosinca 1967. Parlament je u prvom čitanju usvojio Neuwirthov zakon o legalizaciji kontracepcije; premda još ne i pokrivena zdravstvenim osiguranjem, pilula se tada pojavila u slobodnoj prodaju u ljekarnama. (Houellebecq 2002: 131)

Taj trenutak bio je značajan jer se seksualno oslobođenje proširilo na sve slojeve društva:

Zanimljivo je primijetiti kako je to seksualno oslobođenje katkad predstavljano kao kolektivni san, premda se u stvarnosti radilo o novoj stepenici povijesnog uspona individualizma. (Houellebecq 2002: 131)

Seksualna revolucija je dobrim dijelom bila i politički obojena. Liberali su seks smatrali uzbudljivim načinom života, a konzervativci su imali strah od negativnih posljedica koje će oslobođenje ostaviti na društvenu strukturu. Upravo su ta proturječna stajališta dovela seksualna pitanja u sferu političkih problema.

Seksualnost je u romanu ponajprije vezana uz lik Janine i njezine sinove. Iako je majka glavnih junaka imala vrlo slobodoumne poglede na seksualnost, obitelj, vlastitu slobodu, to je ostavilo negativne posljedice na njezinu djecu. Oni se nisu mogli seksualno razvijati. Nepravilan razvoj seksualnosti likova se očituje na dva različita načina: lišavanje seksualnih odnosa (Michel) ili njihova prekomjernost (Bruno).

Za razumijevanje seksualnosti glavnih likova, značajan je Freudov koncept infantilne seksualnosti koja je stoljećima bila zabranjeno područje istraživanja. On polazi od činjenice da se već kod novorođenčeta zamjetni počeci seksualnih osjećaja koji se razvijaju, dijelom potiskuju, a potom opet razvijaju:²⁰ *Seksualni cilj infantilnog nagona sastoji se u tome da se zadovoljenje izazove pogodnim draženjem ovako ili onako odabrane erogene zone.* (Freud 1981: 61) U tom razdoblju nagon nije usmjeren na objekte, već je on autoerotiski pa daljnji razvoj ima dva cilja: *prvo, da napusti autoerotizam te objekt na vlastitu tijelu iznova zamijeni za neki strani objekt, i drugo: da unificira različite objekte pojedinih nagona i zamijeni ih jednim jedinim objektom.* (Freud 2000: 348) Valja napustiti autoerotiske nagonске pobude kako bi razvoj uspio. U razdoblju razvoja infantilne seksualnosti seksualni ciljevi u vezi su sa seksualnom radoznalošću i istraživanjem: *Snažno se pobuđuje nagon za promatranjem, i nagon za znanjem.* (Freud 2000: 346) Čovjek je u potrazi za objektom. Kao prvi objekt oralne komponente seksualnog nagona Freud izdvaja majčine grudi. One dojenčetu predstavljaju objekt koji im služe za zadovoljenje primarne potrebe – prehrane. (vidi 2000: 347): *U činu sisanja i ona erotska komponenta, koja se usput također zadovoljava, postaje neovisna, odustaje od stranog objekta i nadomješta ga nekim mjestom na vlastitom tijelu.* (Freud 2000: 348) U normalnom seksualnom razvoju u razdoblju adolescencije seksualnost prestaje biti infantilna, već seksualni nagoni bivaju usmjereni na seksualni objekt.

²⁰ Freud smatra da se seksualni život djece većinom izražava oko treće ili četvrte godine života. (vidi 1981: 53)

Freudova istraživanja čovjekova nesvjesnog stanja i seksualnosti govore kako se čovjek treba odreći svojih nagona kako bi se prilagodio društvu. Paradoksalno, odricanje tih nagona dovodi do neuroze čim čovjek opet postaje neprilagođen društvu: *Seksualni nagon se sada stavlja u službu funkcije razmnožavanja; on, tako reći, postaje altruističan.* (Freud 1981: 84) Freud privrženost djece u najranijoj dobi prema osobama koje se za njih brinu tumači kao neku vrstu seksualne ljubavi. (vidi 1981: 100) Smatra kako pravocrtan razvoj omogućava izostanak incesta te nemogućnost da krvni srodnici postanu objekti. Seksualna se aktivnost u najranijoj dobi ne razvija kao i ostale njegove funkcije, pa je dijete od druge do pete godine u latentnom periodu. (vidi 1981: 107) Tada se osporava dječja seksualnost i usmjerava se na druge, neseksualne ciljeve kako bi se seksualni nagoni zadržali u normalnim granicama. Taj period omogućava *da čovek postane podoban za razvitak više kulture, ali i za razvitak njegove sklonosti k neurozi.* (Freud 1981: 109) Motiv grudi koji se u romanu često javlja odraz je želje za vremenom prije nego ih je majka odbacila. Zbog toga se kod njih javljaju incestuozne želje spram majke. Nelinearan razvojni put može dovesti do osobe koja zbog dosadašnjih seksualnih (ne)iskustva u pubertet ulazi nesposobna za daljnju reprodukciju i pronalaženje partnera, *ili ga društvena uskrata spolnog zadovoljavanja u pubertetu goni u onanističke maštarije.* (Reich 1985: 115) Ljudska jedinka teži ostvariti odnos s drugima. Ti odnosi mogu biti dobri ili loši za nju. Sadizam i mahonizam kao osjećaji podčinjavanja mogu pružiti samo kratkotrajni užitak, zapravo vode do poraza. Fromm u ljubavi vidi put za ostvarivanjem osjećaja integriteta i individualnosti:

Ljubav se sastoji u doživljavanju ljudske solidarnosti sa drugim bićima, u erotskoj ljubavi muškarca i žene, u ljubavi majke prema djetetu i, također, u ljubavi prema samom sebi kao ljudskom biću [...] (Fromm 1986: 32)

Prije Freudova teoretiziranja o seksualnosti, postojalo je uvriježeno mišljenje kako se seksualni nagoni kod čovjeka javljaju u vrijeme adolescencije što se

očituje u privlačnosti koju neka osoba osjeća za drugu osobu. Freud uvodi dva termina: seksualni objekt (osoba od koje polazi spolna privlačnosti) i seksualni cilj (radnja na koju ju nagon tjera) kako bi objasnio da u praksi postoje mnogobrojne nastranosti u odnosu i na seksualni objekt i na seksualni cilj prema postojećoj normi. (vidi 1981: 12) Za ovaj rad je važno istaknuti njegov koncept perverzija²¹. On tako naziva odstupanja u odnosu na seksualni cilj:

Kao normalni seksualni cilj smatra se spajanje genitalija u aktu koji se obeležava kao snošaj, koji dovodi do popuštanja seksualne napetosti i do privremenog gašenja seksualnog nagona. (Freud 1981: 27)

U anatomski prekoračenja ubraja: procjenu seksualnog objekta, seksualnu uporabu usana i analnog otvora kao seksualnog organa, te ostale dijelove tijela, a značajna je i pojava fetišizma kao neprikladne zamjene za seksualni objekt. (vidi 1981: 27) Procjena seksualnog objekta polazi od genitalija sa željom da se obuhvate *sve senzacije koje polaze od seksualnog tijela*. (Freud 1981: 28) Danas se većina navedenih anatomskih prekoračenja ne smatra nastranošću. U drugu skupinu perverzija ubraja: dodirivanje, gledanje, sadizam i mazohizam. (vidi 1981: 33) Dodirivanje, a osobito gledanje budi seksualnu radoznalost. Uživljanje u promatranju postaje perverzija kada se: ograničava isključivo na genitalije, ako se povezuje sa savladavanjem gađenja ili ako se potiskuje normalni seksualni cilj. Freud zaključuje kako se to najčešće javlja kod egzibicionista²². (vidi 1981: 34) Sadizam se objašnjava kroz normalno funkcioniranje muškarčeve seksualnosti koja se očituje u sklonosti agresivnosti, nadjačavanju i dominaciji, *čiji biološki značaj verovatno leži u nužnosti da se otpor seksualnog objekta savlada drugačije, a ne samo činom pridobivanja*. (Freud 1981: 35)

²¹ Sigmund Freud perverzije dijeli na: *anatomski prekoračenja* područja tijela, koje su određene za spolno ujedinjenje i *zadržavanje na intermedijarnim realcijama* k seksualnom objektu, koje se u normalnom slučaju trebaju brzo prijeći na putu prema konačnome seksualnom cilju. (vidi 1981: 27).

²² Egzibicionisti, smatra Freud, *pokazuju svoje genitalije da bi, za uzvrat, videli genitalije onog drugog*. (1981: 34)

Samo što sadizam kao perverzija postaje samostalnija i pretjerana želja za nanošenje boli seksualnom objektu. Mazohizam je još više udaljen od normalnog seksualnog cilja i Freud ga tumači kao produžetak sadizma. (vidi 1981: 35) On je, za razliku od sadizma, pasivna strana perverzije zbog koje osoba uživa samo ako trpi bol. Freud zaključuje da je neki oblik perverzije kod zdravog čovjeka dodatak normalnom seksualnom cilju. (vidi 1981: 37) Seksualne teškoće valja razdvojiti od pojma ovisnosti o seksualnom činu. *Seksualne teškoće odnose se na impotenciju, frigidnost, prerano ejakulaciju, a najčešće su uzrokovane psihičkim teškoćama i psihičkom disfunkcijom.* (Zuckerman Itković, Petranović 2010:20) Bruno je sklon i seksualnim perverzijama ili parafiliji (ekshibicionizam, voajerizam, transvestizam, sadomazohizam, pedofilija). Seksualna ovisnost podrazumijeva *kompulzivno ponašanje u seksu, seksualnu žudnju i seksualne ekscese.* (Zuckerman Itković, Petranović 2010: 20) Zuckerman Itković i Petranović smatraju kako su ovisnici o seksualnom činu skloni grupnom seksualnom činu, učestaloj masturbaciji, fanatičnom vezivanju za seksualnog partnera, svakidašnjoj potrazi za većim užicima. (vidi 2010: 22) Iako se čini da pornografski registar u romanu umanjuje njegovu vrijednost i približava taj roman komercijalizaciji, on itekako ima svoju funkciju. Takvim opisima seksualnih odnosa želi se naznačiti kakve je posljedice ostavila seksualna revolucija. Zato Bruno zajedno s Caroline odlazi na Rt Agde koje je poznato nudističko mjesto. Tamo upoznaju svingere Rudy i Hannelore. Scena sa svingerima još je jedan primjer slobodne ljubavi. Nudizam je pokret koji se proširio u Europi nakon II. Svjetskog rata: *Njegovi pristaše tvrde da nudizam oslobađa od lažne stidljivosti i predrasuda, promiče tjelesno zdravlje uz kult ljepote te jednakost među spolovima i uzrastima.*²³ Bruno odlazi u kamp Mjesto Promjene u nadi da će imati više sreće u vezi žena. Mjesto Promjene je parodija na *new age* ideologiju. To je jedan oblik zajednice, mjesto slobode i seksa. Radionice, joga i terapije samo su put prema lakoj zaradi. S

²³ URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44363> (pristupljeno 24. travnja 2017.)

jedne strane konzumerizam, a s druge strane ljudska čežnja za novim uporištima. Osamdesetih se na području seksualnosti događaju značajne promjene. Seks se počinje poimati na nov način. Opći društveni trendovi vodili su k smanjenju razlika između homoseksualaca i heteroseksualaca, *ali i erotskih, bračnih i izvanbračnih veza muškaraca i žena gdje se promovira partnerska jednakost*. (Herzog 2015: 197) Herzog navodi kako su neka istraživanja pokazala kako devedesetih i dvijetisućitih vlada *sveopći zamor seksualnim slobodarenjem*. (2015: 199) Zamjetno jačanje seksualnog konzervatizma u 21. stoljeću omogućeno je idejama kršćanstva i islama jer je izborena sloboda počela izazivati teret. Zato se ponovno organiziraju prosvjedi protiv pobačaja te se kritizira medije zbog prejakog seksizma što podsjeća na vrijeme kada je seksualnost bila potisnuta u okvirima privatnosti. Herzog postavlja pitanje kako se nositi sa svim promjenama pa dalje navodi da smo umjesto *slobode osobne seksualne imaginacije, sada suočeni s tržišnim užitkom, unaprijed stvorenim fantazijama koje navodno uzbuđuju i pomiču granice*. (2015: 168) Takvu negativnu pojavu uočava i autor romana te se zalaže za povratak tendencijama koje su prethodile seksualnoj revoluciji. Smatra kako seksualna sloboda dovodi do nebrige za mlade i budućnost što je jedan od uzroka kulturnoga propadanja. Prevelika sloboda dovodi do gomilanja, a zatim i do zasićenosti u čijem su vrtlogu ljudi zarobljeni jer zaboravljaju na osnovne životne vrijednosti.

9. NARCISTIČKO SAMOPOIMANJE LIKOVA

9. 1. POJAM NARCIZMA

Teorijom narcizma bavili su se brojni znanstvenici, psiholozi i sociolozi: Sigmund Freud, Heinz Kohut, Jeremy Holmes, Jacques Lacan, Otto F. Kernberg, Christopher Lasch. To je pokazatelj kako taj fenomen oduvijek zaokuplja veliki broj znanstvenika različitih područja. Problematici narcizma osobito su pridonijela istraživanja u okviru psihoanalize koje je teorijski među prvima nastojala objasniti taj fenomen. Psihoanalitičari smatraju kako je

normalno za čovjeka njegova usmjerenost na samoga sebe u mlađoj dobi, ali kada se to nastavlja i kasnije, takva osoba postaje društveno neprilagođena jer gubi osjećaj za druge: *Briga za druge i altruizam suprotstavljaju se nesposobnosti ili odbijanju da se svijet vidi s bilo kojeg gledišta osim svoga vlastitog, uz posljedicu gušenja tuđih osjećaja.* (Holmes 2003: 9) Prije Freudova definiranja pojma, narcizam je bio shvaćen kao seksualna perverzija zbog autoerotizma: *Freud je shvaćao narcizam kao stanicu na putu od autoerotizma do objektnih odnosa.* (Holmes 2003: 17) On zato uvodi pojam *libidnog narcizma*²⁴ koji se dijeli na primarni i sekundarni narcizam koji ovisi o tomu jesu li libidna zaposjedanja usmjerena prema Ja ili prema objektu²⁵. (Matijašević 2016: 18) Primarni se narcizam tako odnosi na stupanj sposobnosti za uspostavljanje odnosa s drugim ljudima, dok se sekundarni narcizam²⁶ poima kao oblik regresije, tj. libido prestaje biti usredotočen na objekte kojima želi postići zadovoljenje te se umjesto na njih usmjeri na sebe.²⁷ (vidi Freud 2000: 438) Freud je pokazao kako je narcizam povezan s nagonima (osobito onim seksualnim) jer *nesvjesne seksualne fantazije i masturbacijske fantazme narcističkih pacijenata (za razliku od njihovih svjesnih fantazija) važni su ključevi njihove patologije.* (Holmes 2003: 18) Karl Abraham je uveo pojam

²⁴ Freud pojam libida prvenstveno vezuje uz nagonne sile seksualnog života. (2000: 435) *Libido je energija, sila ili potisak koji daje snagu isključivo seksualnog nagonu, nezvan za deseksualizirane nagone kao što su nagon za destrukcijom, za agresijom, za osvajanjem i za samoodržavanjem.* (Sorić 2010: 209) *Prema Sigmundu Freudu, postoje dvije vrste libida. Kriterij njihovog razlikovanja je objekt na koji je libido usmjeren. Ako je libido usmjeren na objekte izvan ljudskog subjekta, onda je posrijedi objektni libido. Ako je libido usmjeren na samog ljudskog subjekta iz kojeg potječe, onda je posrijedi narcistički libido ili ja-libido.* (Sorić 2010: 210)

²⁵ Jeremy Holmes na tragu Freudova shvaćanja narcizma nudi podjelu narcizma na: libidni narcizam, destruktivni narcizam i zdravi narcizam. (vidi 2003: 10)

²⁷ Naziv za ovakvo zbrinjavanje libida – narcizam, posuđen je od jedne nastranosti koju je opisao P. Nacke, i u kojoj odrasli pojedinac obasipa vlastito tijelo svim onim nježnostima, koje su inače usmjerene prema nekom stranom seksualnom objektu. (Freud 2000: 438)

negativnog narcizma. (vidi Holmes 2003: 16) Osobe kod kojih je zamjetna takva vrsta narcizma uvijek su nezadovoljne sobom. Freud je također problematizirao taj koncept te je istaknuo kako je kod takvih osoba *idealno ja* udaljeno od *stvarnog ja*:

Budući da pacijenta može zadovoljiti samo savršenstvo, on se odupire svakom pokušaju promjene – smanjivanju jaza između stvarnog i željenog položaja kako bi osigurao status quo i relativnu udobnost. (Holmes 2003: 17)

Matijašević upućuje na teoriju američkog psihoanalitičara Joela Kovala koji smatra kako narcizam u normalnoj mjeri omogućava normalno psihičko funkcioniranje. Razlog da se to pretvori u poremećaj vidi u nemogućnosti internaliziranja objekta (najčešće su to roditeljske figure) koje su potrebne da bi osoba uspostavila odnose s drugima. Zato takve osobe druge smatraju objektima koji im služe za zadovoljenje primarnih potreba. Narcistički subjekt suvremeni svijet smatra nesigurnim. Nesposoban je predočiti svoju budućnost, a to proizlazi iz slabljenja društvenih veza, ali i osjećaja nesigurnosti i tjeskobe. Američki psihijatar i psihoanalitičar Otto F. Kernberg razlikuje *patološki narcis i granične (borderline) ličnosti.* (Matijašević 2016: 24) Narcisoidnu ličnost definira kao onu koju obilježavaju problemi raspršenog identiteta, manjak trajnog osjećaja moralnosti uspostavljenje iznutra te izrazita destruktivnost. (Matijašević 2016: 25) Takva osoba je često deprimirana i trpi od jakog osjećaja praznine. (vidi Holmes 2003: 12) Osjećajna lepeza narcisoidne osobe izrazito je ograničena *te se narcis naizmjenice divi, zavidi, bijesni, traži potvrdu, zahtijeva bezuvjetnu ljubav, te ga u konačnici izostanak stalne potvrde neprestano ranjava.* (Matijašević 2016: 25) Psihoanalitički pristup Heinza Kohuta povezan je sa školom psihologije sebstva. U svojim se radovima suprotstavlja Freudovoj ideji o linearnom razvoju od narcizma do objektnih odnosa te tvrdi kako su *rast i oblikovanje normalnog, zdravog narcizma samostalan i nužan razvojni proces.* (Holmes 2003: 39) On je smatrao kako narcističkom samopoimanju može biti

uzrok roditeljsko zanemarivanje ili zlostavljanje. Tu tezu potvrđuju likovi Brune i Michela. U ranoj fazi svoga djetinjstva bili su zakinuti za roditeljsku ljubav što je rezultiralo sebičnim, neemocionalnim ličnostima. Usmjereni su na vlastite potrebe, a na druge gledaju kao na objekte, sredstva za zadovoljavanje tih potreba. Oni su narcisi, a *u narcisa se ispod na prvi pogled grandioznog doživljaja vlastite vrijednosti krije duboka depresija, osjećaj praznine, vrlo krhko samopoštovanje i osjećaj bezvrijednosti.* (Matijašević 2016: 25)

Da bi se narcizam temeljno objasnio, osim psihološkog aspekta, u obzir valja uzeti i sociološki. Iz tog je razloga važna knjiga *Narcistička kultura* jer se narcizam shvaća kako društvena i kulturna pojava, jer dok, kako Matijašević isite, Kohut razvija pojam zdravog narcizma koji poima kao nužan razvojni proces, Lasch narcizam shvaća više kao *manjak objektnog odnosa, kao patologiju objektnih odnosa nego kao izobličeno, veličajno sebstvo.* (2016: 30)

Sociolozi poput Christophera Lascha služili su se idejom narcizma

kako bi sociološki opisali sklop stajališta obilježenih krajnjim individualizmom, nedostatkom zanimanja za prošlost ili budućnost, nepoštivanjem prema drugima, zaokupljenošću osobnim odnosima nauštrb političke aktivnosti i nebrigom za društvenu koheziju. (Holmes 2003: 10)

U sociologiji se taj termin koristi kao *sinonim za asocijalni individualizam koji uništava bratsku ljubav i potrebu za privrženošću drugima.* (Lasch 1986: 35)

Matijašević zaključuje da iako zanimanje za narcizam raste pojavom kapitalizma koji se smatra glavnim krivcem za njegov razvoj, valja uzeti u obzir kako je narcizam oduvijek prisutan u društvu. Sada se samo dodatno razvija njegov negativni oblik kao posljedica temeljnih preobrazba društva sredinom 20. stoljeća (globalizacijski procesi, masovna komunikacija, kraj povijesti, nezainteresiranost za tradiciju, krhko sebstvo.) (vidi 2016: 30): *Slabljenje društvenih veza, koje potječe iz društvene situacije u kojoj prevladava ratovanje, istovremeno odražava narcističku obranu od ovisnosti.* (Lasch 1986: 58)

Likove romana zato karakterizira emocionalna distanciranost od drugih, izostanak altruizma, gubitak osjećaja za prošlost. U takvom osjećaju praznine likovi koriste narcističke obrambene mehanizme kako bi se borili protiv tjeskobe koju osjećaju: *Narcistička projekcija agresivnih poriva u vanjski svijet pojačava opažanje svijeta kao opasnog i zabranjenog mjesta, iako ono potječe iz realističnog sagledavanja nesigurnosti suvremenog društvenom života.* (Lasch 1986: 57) Tome je pridonio razvoj neoliberalizma koji je doveo do *procesa raspada društvene sfere na pojedince bez identiteta.* (Paić 2011: 156) Narcistički subjekt biva dijelom društva u kojem *mediji konstruiraju idealni životni stil (lifestyle) suvremenoga čovjeka kao hibrida managera, celebrity-figure i new age duhovnjaka.* (Paić 2011: 156) Zato su Bruno i Michel, kao i njihovi roditelji opsjednuti želji za stalnim napredovanjem, za poboljšavanjem uvjeta u kojem žive. To se očituje u Michelovoj ideji kako svojim znanjem može poboljšati ljudsku populaciju. Primarno su orijentirani na svoje potrebe. Bruno je stalno nezadovoljan svojim izgledom te se zbog nedostatka samopouzdanja stalno uspoređuje s drugima:

Čelavim, sklon sam debljanju; s godinama sam sve tjeskobniji i osjetljiviji, i sve me više pogađaju znaci odbijanja i prezira. Jednom riječju, nisam dovoljno prirodan, odnosno dovoljno životinja — a to je neizlječiva mana: ma što rekao, ma što učinio, ma što kupio, nikada neću uspjeti prevladati taj hendikep, jer problem je po težini upravo prirodni hendikep. (Houellebecq 2002: 74)

Naglasak je sada na doživljaju, spektaklu.²⁸ Sve se svodi na potrebe pojedinca, i to je tajna uspjeha neoliberalizma, smatra Paić. (vidi Paić 2011: 157) *Ideologija slobode koja slobodu samo podvrgava totalnom nadzoru svjetskoga tržišta postaje strukturalni poredak moći nad svime što uopće jest.* (Paić 2011: 156) To je povezano s medijalizacijom kulture gdje se sve konstruira kao žudnja. Zbog toga postaju popularna nudistička mjesta, kampovi u kojima su dopuštene orgije,

²⁸ Društvo spektakla opisuje Guy Debord u istoimenoj knjizi.

odlazak u klubove, česta izmjena partnera jer je stvoren privid slobode i potrebe za stalnim novim senzacijama i iskustvima. Zbog toga likovi romana nikada nisu u potpunosti zadovoljni tražeći uvijek više.

9. 2. KULT NJEGOVANJA TIJELA – OPSJEDNUTOST VLASTITIM IZGLEDOM

Popularnost *new age* kulture očituje se i u želji čovjeka za stvaranjem pozitivne slike o sebi što postaje imperativ suvremenog potrošačkog društva. Raste potražnja za *anti-age* tretmanima i proizvodima, *fitness* programima i salonima za ljepotu jer ljudi nastoje stvoriti vlastiti imidž, poželjnu sliku o sebi. Takvim poimanjem vlastitosti oblikuje se negativan odnos prema starosti, a ujedno je to i izvor frustracija jer čovjek uvijek želi još zbog neprestanog nezadovoljstva. Njeguje se kult mladosti u opreci spram starenja. Opsesivan strah od prolaznosti i smrti postaje sve češći. Problem starosti tako osim psihološke, poprima biološku i društvenu dimenziju. Takva ideja još više udaljava čovjeka od prirode. Razina standarda života se povećava i ljudi žive sve duže pa fenomen starenja sve više zaokuplja ne samo liječnike, već i sociologe, političare, demografe, psihologe. Brojne znanosti poput genetskog inženjeringa traže načine kako produljiti životni vijek i učiniti ga što lagodnijim, što je opet povezano s pojmom biopolitike. Prikrivenom manipulacijom ljudima ostaje tek prividna slika stvarne slobode. Zato:

društvene kontrole inzistiraju na svemoćnoj potrebi za proizvodnjom i konzumacijom suvišnog; potrebi za zaglupljujućim radom kad on više nije nužnost; na potrebi za takvim načinima relaksacije koji olakšavaju i prolongiraju ovo zaglupljivanje; na potrebi takve slobode kao što su slobodna konkurencija pri upravljanim cijenama, slobodna štampa koja samu sebe cenzurira, slobodan izbor roba u koje su utisnuti znakovi različitih tvornica i patenata. (Marcuse 1968: 26)

Roman se kritički osvrće na *trend* koji je zavladao društvom. Autor oblikuje likove koji su tipični primjeri takvih svjetonazora i smješta ih u kontekst u kojem mogu realizirati svoje želje. Bruno i Michel su, u trenutku kada ih autor uvodi u radnju, sredovječni muškarci koji osjećaju *krizu srednjih godina* koja se očituje u njihovom ponašanju. Na nju se autor eksplicitno referira te je želi dodatno znanstveno objasniti:

Zahvaljujući poboljšanju životnih uvjeta četrdesetogodišnjaci su danas u punoj formi [...] Ta se famozna kriza često povezuje sa spolnim pojavama, s neodložnom i pomamnom potragom za tijelima vrlo mladih djevojaka. (Houellebecq 2002: 24)

Bruno zaista teži mladim djevojkama kako bi ispunio svoje seksualne želje, dok Michel utjehu pronalazi u znanosti. U želji da čim duže ostanu mladi, postaju opsjednuti vanjskim izgledom. Primjerice, Bruno odlazi na vježbanje u teretanu, umecima se bori protiv ćelavosti te se silno trudi popraviti sliku o sebi. To je odraz amerikanizacije svakodnevnog života koja propagira potrošnju: *Ta iracionalna jeza pred starošću i smrću usko je povezana s pojavom narcističke ličnosti kao prevladavajuće strukture ličnosti u suvremenom društvu.* (Lasch 1986: 239) Narcis osjeća unutarnju prazninu i iz tog mu je razloga potreba potvrda drugih o njegovoj vrijednosti.

Oni su zaista u stalnoj potrazi za novim iskustvima jer *danas prevladava strast življenja za trenutak – za samog sebe, a ne za svoje pretke ili potomke.* (Lasch 1986: 5) Izgubio se osjećaj kontinuiteta i pripadnosti. Objektiviziraju ljude oko sebe jer osjećaju potrebu za osjećajem vrijednosti:

Narcis osjeća kroničnu dosadu i u neprestanoj je potrazi za trenutnom bliskošću, za emocionalnim nadražajima bez vezivanja i ovisnosti. On je promiskuitetan, a često i panseksualan, jer spajanje predgenitalnih i edipalnih poriva u službi regresije potiče polimorfnu perversnost. (Lasch 1986: 45)

Zbog toga na ženske osobe gledaju kao na objekte u kojima će pronaći utjehu ili pak mogućnost za zadovoljenje potreba (seksualnih i emocionalnih) što će biti

objašnjeno u idućem poglavlju. Narcizam pridonosi asocijalnosti koja *uništava suradnju, bratsku ljubav i potrebu za privrženosti drugima*. (Lasch 1986: 35) U kontekstu brige o sebi, kao i nemogućnosti uspostavljanja bliskih odnosa s drugima, zanimljiv je motiv psihoterapeuta kod kojeg odlazi Bruno:

Dovršivši tu minipriču, Bruno bi zamuknuo. Terapeut bi se diskretno protegnuo, i najčešće rekao: »Dobro.« Ovisno o potrošenom vremenu nekim bi riječima ponovno potakao razgovor ili pak samo dodao: »Da tu stanemo za danas?« izgovorivši finale svoje misli lagano uzlaznom intonacijom da unese upitnu nijansu. Osmijeh bi mu pritom bio krajnje profinjeno lepršav. (Houellebecq 2002: 76)

Odlazak kod psihoterapeuta zapravo je češće stvar pomodnosti, a ne stvarne potrebe. *New age* kultura zagovara različite oblike terapije koja omogućava čovjeku suočavanje sa stvarnošću, a ujedno je dobar izvor zarade koja postaje glavni pokretač društva:

Mučen tjeskobom, depresijom, nejasnim nezadovoljstvom, osjećajem unutrašnje praznine, psihološki čovjek dvadesetog stoljeća ne teži pojedinačnom samouveličavanju niti duhovnoj transcendenciji već duševnom miru u uvjetima koji taj mir sve više onemogućuju. (Lasch 1986: 14)

Spomenuta *new age* kultura očituje se u promjeni paradigme koju roman nagoviješta, a koja *počiva na feminiziranju muškaraca*. (Koščec 2007: 24)

Roman nudi sliku svijeta koji je opsjednut starenjem, slikom, samopoimanjem čime lažno iskazujemo svoju slobodu. Samo vjerujemo da smo slobodni, a zapravo smo vezani lancima postmodernog svijeta. Nesvjesno se oblikujemo kroz ideje koje nam nameću mediji. Podliježemo nametnutoj logici bez da je kritički preispitamo.

10. AMBIVALENTAN ODNOS PREMA ŽENSKIM LIKOVIMA

Gros navodi kako krajem prošlog tisućljeća dolazi do dvaju pomaka paradigmi koji su utjecali na način kako razumijevamo znanje i moć, a time su izvršili utjecaj i na feministička pitanja. Prvi pomak tiče se ženskog diskursa i načina na koji se one obraćaju, dok je drugi pomak vezan uz način shvaćanja žena i ženstvenosti. (vidi 2000: 85) Ženstvenost je valjalo oblikovati kao jedinstvene identitete, različite od muških: *Ta dvostruka politizacija znanja, na jednoj strani diskursa i pisma, a na drugoj politike identiteta, iznedrila je nova feministička pitanja o znanju, subjektivnosti i moći.* (Gros 2000: 86) Dominantan patrijarhalni svjetonazor koji je vladao društvom, isključivao je žene te ih podređivao svome uređenju. Upravo je ta isključivost i podređenost glavni problem u odnosu muškaraca i žena, a to već uočava i engleski filozof i ekonomist u svojoj knjizi *Podređenost žena* iz 1861. godine u kojoj je pokazao svoj liberalni pogled na svijet. Prepoznao je problem neravnopravnosti između muškaraca i žena, njihovu potlačenost, osudu na zadanu ulogu supruge, majke i kućanice. Opisujući još uvijek klasno podijeljeno patrijarhalno društvo, iznosi ideje o potrebi za ravnopravnošću i boljem položaju žena, a za što su se zalagali feministički pokreti. Ta podređenost žena ponajviše se očituje u njihovim neravnopravnim društvenim ulogama spram muškaraca. To je jedini primjer, ističe Stuart Mill, *starog svijeta mišljenja i djelovanja koji je razoren na svakom drugom području.* (2000: 31) Žene su dugo bila u sjeni muškaraca zbog klasno i patrijarhalno uređenog društva u kojem nisu imale mogućnosti obrazovanja i napredovanja. Kada govori o radovima njemu suvremenih žena, zapaža nedostatak originalnosti:

No one još nisu proizvele jednu od onih velikih i sjajnih ideja koje stvaraju epohu u mišljenju, niti jednu od onih temeljno novih ideja u umjetnosti koje otvaraju pogled na do tada još neotkrivene moguće efekte te stvaraju novu školu. (Stuart Mill 2000: 79)

Osim isključivo reproduktivne funkcije, društvo im nameće dužnost da sebe učine što privlačnijima, što ih izravno stavlja u funkciju objekta, smatra Stuart Mill. (vidi 2000: 84) Smjenom ideologija u drugoj polovici 20. stoljeća željelo se, između ostalog, promijeniti i status žena. *Demokracija i feminizam su skinuli veo uglađenih konvencija s podčinjenosti žena otkrivajući antagonizme među spolovima nekoć prikrivane ženskom mističnošću.* (Lasch 1986: 216) Oslobođanje od osjećaja potlačenosti i isključenosti osobito je pridonijela liberalizacija društva koja je pokrenula seksualnu revoluciju. Zbog te se revolucija oslobodila ženska seksualnost, a ujedno je i nestao kult žene domaćice. Žena iz privatnog prostora prelazi u javni. Takvo je novo stanje formiralo dva oprečna stajališta prema feminizmu, odnosno ženskoj seksualnosti: kao pozitivnoj ili negativnoj.²⁹ Žena i dalje ostaje tek seksualna roba, i u desničarskim i u ljevičarskim pogledima. Konzervativni desničari jasno odvajaju ženu kao majku i kao promiskuitetnu osobu, dok liberalni ljevičari teže seksualnoj slobodi žene čime ona postaje dostupna svima: *Prema tome, moderan pogled na seksualnost ne mijenja temelje onoga što biti ženom znači: postojati samo u svrhu seksualnog zadovoljenja muškaraca.*³⁰ Objektivizacija je ženskog tijela ponajviše vezana uz trgovanje seksom. Nije riječ samo o eksplicitnom prikazu seksualnosti (golotinja, pornografija), već o trendu seksizma koji je prisutan u modi, trgovini, sportu, klubovima. To je produkt političkog seksualnog oslobođenja. Kritiziranje ženske slobodne seksualnosti koju upućuju muškarci samo je nastavak patrijarhata. Feminizam se zato treba razvijati u zasebnom pravcu izlazeći iz okvira patrijarhata. Gros smatra kako je zbog toga za feminističku teoriju važna temporalnost jer se feministička politika mora razvijati u pravcu proizvodnje budućnosti za žene koje nisu sadržane u dosadašnjim modelima: *Ponovno pisanje, ponovno ispisivanje prošlosti jeste*

²⁹ Vidi: <https://www.libela.org/sa-stavom/8211-kapitalisticka-seksualnost-i-seks-pozitivni-feminizam/> (pristupljeno 2. srpnja 2017.)

³⁰ Isto.

način da se aktiviraju te moguće budućnosti i njihovo jedino političko opravdanje. (Gros 2000: 90) To otvara i pitanje reprezentacija žena u književnosti, kulturi i općenito javnosti koje je obavijeno seksizmom. Ženski su likovi uglavnom bili polarizirani. Čale Feldman i Tomljenović smatraju kako su s jedne strane, prikazane kao svetice, a s druge strane kao fatalne žene što je bilo obavijeno seksualnošću, a sve je to dio patrijarhalne kulture pa se njihovo djelovanje svele u prostore kućanstva. (vidi 2012: 200) Distinkcija između spola i roda zapravo je implicirala *da upravo raskorak između spolne danosti i dodijeljene uloge donosi ženama osjećaj otuđenosti od vlastitog iskustva.* (Čale Feldman; Tomljenović 2012: 39) Potrebno je dekonstruirati sliku žene kao pasivne, emocionalne, nesigurne, iracionalne osobe i rekonstruirati je na način ravnopravnim muškarcima:

Ukoliko se žena zamišlja kao naknadna misao, refleksija, povećanje, dopuna, partner muškarca, ona je zatočena u falocentrizmu koji odbija alternativne pozicije i prostore, kao i pravo na autonomno predstavljanje, koji iskorenjuje polnu razliku i ne dopušta ženama mogućnost da budu definisane drukčije do u nekom nužnom odnosu prema muškarcima. (Gros 2000: 95)

To nesuglasje i podvojenost mišljenja u vezi s rezultatima oslobađanje žena prisutno je i u ovome romanu. Ambivalentan odnos autora prema ženskim likovima kritika je upućena feminizmu. Među širokim spektrom takvih likova moguće je izdvojiti dvije zasebne skupine koje predstavljaju dvije ideje. U prvu skupinu pripada lik baka glavnih likova koje su predstavnice tradicionalnog matrijarhata, a u drugoj se skupini nalaze ženski likovi koji su žrtve seksualnog oslobađanja, a koje su ujedno i svedene na objekte. Takvi likovi su: majka Jane, Caroline, Anne, Annabelle, Christine. Ženski likovi nisu toliko psihologizirani, oni su tek nositeljice određenih ideja koje potvrđuju ideju kritike feminizma te su u stalnim relacijama prema muškim likovima čime se dodatno naglašava antagonizam u njihovim odnosima. Prema ženskim likovima autor se

ambivalentno odnosi. Ponekad šovinistički pa su žene svedene na objekte: *Svijet je spor i hladan. Postoji ipak jedna topla stvar, koju žene imaju među nogama; no ta je stvar nedostupna.* (Houellebecq 2002: 69) S druge strane, javlja se potreba za suosjećanjem jer su žene u ovom romanu žrtve seksualnog oslobođenja i pogrešaka koji su učinili muškarci. Kada Michel razmišlja o tom odnosu muškaraca i žene, zaključuje:

U biti, pitao se Michel promatrajući kretanje sunca na zavjesama, čemu služe muškarci? Moguće je da je u ranijim epohama, kada su medvjedi bili brojni, muževnost odigrala posebnu i nezamjenjivu ulogu; no posljednjih stoljeća, muškarci očigledno više ne služe gotovo ničemu. Katkad dosadu liječe igrajući tenis, što je manje zlo; no katkad im se pak učini korisnim da stvaraju povijest, što se svodi na izazivanje revolucija i ratova. (Houellebecq 2002: 185)

Autor se zato zalaže za povratak tradicionalnom poimanju odnosa između muškaraca i žena kada su žene predstavljale ono ispravno i moralno u društvu. To se očituje u arhetipskom poimanju likova baka jer su one predstavnice generacije koja nije uništena seksualnim oslobođenjem koje krivi za posrnuće žena. Michelova baka je tradicionalna katolkinja u okvirima patrijarhata koja se ne buni protiv nametnute joj društvene uloge. Ona je na svoga unuka pokušala prenijeti takav svjetonazor. Odrastajući u takvom okruženju, Michel postaje svjestan stanja u koje je zapalo društvo te zato pokazuje svoje ogorčenje i želju za promjenom. Kako Bruno i Michel nisu imali prilike odrastati s majkom, bake su im predstavljale odsutnu majčinsku figuru, neiskvareni tip žene:

Ljudska bića koja su radila čitav život, koja su naporno radila, isključivo zbog odanosti i zbog ljubavi; koja su doslovno davala svoj život za druge u ime odanosti i ljubavi [...] U praksi, ta su ljudska bića bila uglavnom žene. (Houellebecq 2002: 103)

To pak dokazuje da žene predstavljaju moralnu paradigmu pa pripovjedač zaključuje:

Svijet koji bi činile samo žene bio bi u svim pogledima neusporedivo bolji; polakše, ali pravilnije, bez nazadovanja i bez pogubnih preobrata, napredovao bi prema općem blagostanju. (Houellebecq 2002: 185)

Ženski likovi romana žrtve su novog društvenog uređenja pa propadaju tjelesno, duhovno i moralno. Zanimljivo je istaknuti da gotovo svi ženski likovi u romanu umiru: obje bake, majka Jane, Annicka, Christine. Problematika se romana dotiče i politizacije feminističkih pitanja referirajući se na novostečena ženska prava koja su im omogućile feminističke borbe. To potvrđuje epizoda o Annabellinom pobačaju. Ona je u mladosti za vrijeme ljetnih školskih praznika neplanirano ostala trudna. Izborena prava feministkinja nude mogućnost izbora. Doktor Laurent koji je to učinio bio je oduševljen tim slučajem koji komentira: *Borili su se upravo zbog djevojaka kao što je ona, reče; kako bi spriječili da jedva sedamnaestogodišnjoj djevojci (i k tome još zgodnoj) život upropasti ljetna avantura.* (Houellebecq 2002: 98) Pitanje pobačaja na Zapadu bilo je pitanje seksualnog morala, a na Istoku pitanje demografije.³¹ Kako se ideja slobode žena u Francuskoj razvijala analogno s jačanjem ljevičarskih ideja, feminizam postaje kolektivan pokret koje je okupljao različite žene. Svoj vrhunac doživljava sedamdesetih godina prošlog stoljeća: *Osim kulturnog i društvenog utjecaja postao je i snaga koja je djelovala na zakonodavne promjene.* (Teodori 1979: 465) Kampanje za pobačaj bile su, smatra Teodori, *ujedinjujuća tema u akciji ženskog pokreta.* (Teodori 1979: 363) Takve ideje su u katoličkim zemljama kao što je Francuska, pa i Italija i Njemačka naišle na negodovanje.

Veći dio romana čini ljubavni život dvaju glavnih likova. Osobito je zanimljiv Brunin nesretni seksualni život. Žene s kojima Bruno spava *zapravo ne proživljavaju čin, već oponašaju pokrete, geste i izraze američkih pornoglumica.* (Armus 2001: 155) Taj naglašeni erotizam na pragu pornografije u opisivanju seksualnih odnosa govore u prilog medijaliziranoj kulturi. Veliki utjecaj medija

³¹ Primjerice, u Mađarskoj je 1989. godine pobačaj označavao *smrt nacije*. (vidi Herzog 2015: 187)

utječe na naše ponašanje. Sve se svodi na ideju performansa. Krajem pedesetih godina prošlog stoljeća zamjetan je procvat masovne potrošnje pa popularni postaju časopisi za mlade koju su zagovorali ideje industrije zabave, flertovanje, zadovoljavanja libida. Oni su zbunjivali svoju publiku, osobito mlade djevojke.

No djevojkama, barem onima koje su bile dovoljno naivne i dovoljno zaslijepjene brzinom preobraženja što su se odvijali oko njih, ta je nepouzdana shema tijekom nekoliko godina bila prihvatljiv model. (Houellebecq 2002: 64)

Zato on uvijek biva razočaran seksualnim iskustvima. Prekretnicu u njegovom životu čini dolazak Christine u kojoj pronalazi utjehu nakon propalog braka s Anne i spas te joj čak predlaže da budu u vezi. Zajednička druženja s njom osvijestila su ga koliko mu je nedostajao dobar odnos s bratom pa ga čak i zove i govori mu kako mu je žao što se nisu više družili. Oboje imaju vrlo liberalne poglede na seksualnost pa zajedno odlaze u razne klubove u kojima se održavaju orgije. Za vrijeme jednog takvog odnosa biva ozlijeđena te na kraju ostaje nepokretna i umire. Ono što je Christine bila za Brunu, to je Annabelle za Michela. Nakon što su bili razdvojeni dugi niz godina, ponovno se susreću kao odrasli ljudi:

Bilo je dana kada bi, poneseni nekom nepredviđenom čarolijom, na tren udahnuuli svježeg zraka, bili obasjani velikim krepkim suncem; ali najčešće su osjećali kao se siva sjena navlači nad njih i na zemlju koja ih nosi, i u svemu su nazirali kraj. (Houellebecq 2002: 270)

I njihova ljubav završava nesretno pa željeni bliski odnosi nisu uspostavljeni.

Ovaj je roman muška priča u kojima su ženske priče tek sporadično spominjane, uglavnom u negativnom kontekstu. Ženski se subjekt želio izboriti za novi status u društvu. Ipak, kao što je i ovim romanom pokazano, žene su i dalje reprezentirane kao seksualni objekti jer glavnim (muškim) likovima služe tek za zadovoljenje njihovih seksualnih nagona. Iako im je seksualna revolucija

omogućila ravnopravnu uključenost u muški svijet, njihova je seksualnost i dalje predmetom polemika jer sve dok ih se svodi samo na seksualne objekte, one bivaju i dalje isključene: *Djevojka je bez ljepote nesretna, jer ostaje bez ikakva izgleda da bude voljena.* (Houellebecq 2002: 65)

11. ZAKLJUČAK

Analiza romana *Elementarne čestice* pokazala je njegovu tematsku i stilsku složenost zbog brojnih aluzija, referenci, intertekstualnih dijaloga, raznolikosti diskursa, specifičnog jezika. Upravo zbog te raznolikosti roman je teško jednoznačno odrediti. On jest prvenstveno roman o postmodernom stanju, uz elemente romana ideje i distopijskog romana. Takva žanrovska raznolikost pokazuje autorovo izrazito poznavanje književne tradicije, ali i poznavanje ukusa nove čitateljske publike jer autor zbog kombiniranja visokog i niskog stila te umetanja kontroverznih izjava i tema privlači publiku željnu napetog štiva. Vođenjem intertekstualnih dijaloga s popularnim piscem distopijskih i utopijskih romana, Aldousom Huxleyjem nalazi književno uporište za svoju viziju budućnosti zapadnjačke kulture, dok mu darvinističko učenje služi kao znanstvena potvrda teza. Odabirom ovih intertekstova dodatno afirmira ideju međusobne povezanosti umjetnosti i znanosti što se vidi i u njegovom stilu pisanja. On smatra kako valja spojiti znanost i umjetnost jer umjetnost nije uvijek samo čista fikcija, već je reakcija na određeno stanje. Zbog raznolikosti i složenosti romana, njegova analiza zahtjeva interdisciplinarnan pristup jer samo dosezi ostalih znanosti mogu dati potpunu sliku stanja suvremenog društva. Roman nudi pesimističnu i negativnu viziju potencijalne budućnosti ne nudeći rješenja za izlaz. Tematska preokupacija romana, odnosno pokušaj opisivanja postmodernog stanja zapadnjačkog društva upućuje na važnost detektiranja uzroka i posljedica takvog stanja. Gotovo kronološki navodi one događaje koji su doveli do stanja u kojem se nalazi suvremeno društvo. Pažljivi čitatelj može rekonstruirati povijest zapadne kulture od šezdesetih godina do novog tisućljeća. Glavni likovi ovoga romana karakteriziraju vrijeme u kojem živimo, a koje autor ocrta i secira britkim i jasnim stilom, neumoljivom, upravo znanstvenom preciznošću, dovodeći svoje uvide do krajnjih konsekvencija. Pritom suprotstavlja analitičko-znanstveni i erotski stilski registar na tragu pornografskog, dodatno

postulirajući ideju međusobnog prožimanja umjetnosti i znanosti. Razvoj liberalizacije i demokracije pridonijeli su širenju globalizacijskih procesa te pojave međukulturalnosti. Kritizira sve vrste oslobođenja koju su doveli do krize obitelji, dekonstrukcije tradicionalnog poimanja majke i majčinstva, neumjerene seksualnosti, a koji su stvorili narcističke osobe usmjerene na svoje potrebe i vanjski izgled. Roman je to koji obiluje crnim humorom, erotizmom, šokantnim opisima i tabuiziranim temama i zbog toga predstavlja izazov, ali i užitak za čitanje. Autor zaključuje: *Život bi trebao biti nešto jednostavno, što bi se moglo proživjeti kao niz malih rituala, ponavljanih unedogled. Možda priglupih ideala, ali čovjek bi barem mogao u njih vjerovati. Život bez ciljeva, bez drama. No ljudski život nije tako organiziran.* (Houellebecq 2002: 135)

SAŽETAK

The Elementary Particles – Novel about Postmodern Condition

U radu se analizira roman francuskog književnika Michela Houellebecqa, *Elementarne čestice* iz 1998. godine. Zbog problematike sutona kapitalizma, zapadnjačke kulture, seksualne revolucije, narcizma, feminizma i stilske i diskursne raznolikosti roman pripada tipu romana o postmodernom stanju koji nastoji detektirati uzroke i posljedice stanja društva kasnog kapitalizma. Osim toga, roman se nastoji žanrovski odrediti i kao distopija i roman ideje. Autor kombinira erotski i znanstveni diskurs što potvrđuje ideje antiteze emocija i znanosti, odnosno tehniziranja budućnosti. Složenost i raznovrsnost su glavne odlike ovog romana čije su teme i danas aktualne.

KLJUČNE RIJEČI: *postmoderno stanje, narcizam, seksualnost, feminizam, roman ideje, distopija, liberalizam, kapitalizam, kriza obitelji, šezdesete*

12. LITERATURA

PRIMARNA GRAĐA

1. Houellebecq, Michel. (2002) *Elementarne čestice*. HDK. Zagreb.
2. Huxley, Aldous. (1980) *Eseji*. August Cesarec. Zagreb.
3. Huxley, Aldous. (1985) *Otok*. August Cesarec. Zagreb.
4. Huxley, Aldous. (1998) *Vrli novi svijet*. Izvori. Zagreb.

SEKUNDARNA GRAĐA

1. Adorno, Theodor; Horkheimer, Max. (1980) *Sociološke studije*. Školska knjiga. Zagreb.
2. Benčić Rimay Tea i dr. (2001) *Europski glasnik*, Godište VI., br. 6.
3. Berger, Peter L. (1995) *Kapitalistička revolucija*. Naprijed. Zagreb.
4. Biti, Vladimir. (2000) *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Matica Hrvatska. Zagreb.
5. Biti, Vladimir. (1992) *Suvremena teorija pripovijedanja*. Globus. Zagreb.
6. Čale Feldman, Lada; Tomljenović, Anja. (2012) *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Leykam. Zagreb.
7. Darwin, Charles. (2000) *Postanak vrsta putem prirodnog odabira ili očuvanje povlaštenih rasa u borbi za život*. Naklada Ljevak. Zagreb.
8. Demonpion, Denis. (2005) *Houellebecq neautorizirano. Istraživanje jednog fenomena*. Naklada Ljevak. Zagreb.
9. Dulčić, Dunja. (2014) Masovni mediji i postmoderno društvo. *Media, culture and public realtions*, 5/1. 87-97.
10. Eagleton, Terry. (2002) *Ideja kulture*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
11. Foucault, Michel. (2013) *Povijest seksualnost 1 (Volja za znanjem)*. Domino. Zagreb.

12. Foucault, Michel. (2013) *Povijest seksualnost 2* (Upotreba zadovoljstva). Domino. Zagreb.
13. Foucault, Michel. (2016) *Rođenje biopolitike*. Sandorf & Mizantrop. Zagreb.
14. Foucault, Michel. (1994) *Znanje i moć*. Globus. Zagreb.
15. Freud, Sigmund. (2000) *Predavanja za uvod u psihoanalizu*. Stari grad. Zagreb.
16. Frojd (Freud), Sigmund. (1981) *O seksualnoj teoriji. Totem i tabu*. Matica srpska. Beograd.
17. Fromm, Erich. (1980) *Autoritet i porodica*. Naprijed. Zagreb.
18. Fromm, Erich. (1986) *Zdravo društvo*. Naprijed. Zagreb.
19. Gors, Elizabet. (2000) *Istorije sadašnjosti i budućnosti: Feminizam, moć, tela*. R. E. Č. 59/5. 85-96.
20. Habermas, Jürgen. (2006) *Budućnost ljudske prirode. (Na putu prema liberalnoj eugenici?)*. Vjeronanje i znanje. Naklada Breza. Zagreb.
21. Herzog, Dagmar. (2015) *Seksualnost u Europi dvadesetoga stoljeća*. Zagreb Pride. Zagreb.
22. Holmes, Jeremy. (2003.) *Narcizam*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
23. Horkheimer, Max. (1988) *Kritika instrumentalnoga uma*. Globus. Zagreb.
24. Kalanj, Rade. (2010) *Ideologija, utopija, moć*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
25. Krivak, Marijan. (2008) *Bipolitika: Nova politička filozofija*. Antibarbarus. Zagreb.
26. Knibiehler, Yvonne. (2004) *Seksualnost kroz povijest*. AGM. Zagreb.
27. Koščec, Marinko. (2007) *Michel H. – Mirakul, mučenik, manipulator?* Tvrđa. Zagreb.
28. Kuby, Gabriele. (2010) *Nova ideologija seksualnosti. Izazovi i opasnosti gender revolucije*. Verbum. Split.

29. Lacković-Grgin, Katica; Ćubela Adorić, Vera. (2006) *Odabrane teme iz psihologije odraslih*. Naklada Slap. Jastrebarsko.
30. Lacroix, Michel. (2006) *Ideologija New agea. Ekspoze za razumijevanje. Esej za razmišljanje*. Litteris. Zagreb.
31. Lasch, Christopher. (1986) *Narcistička kultura. Američki život u doba smanjenih očekivanja*. Naprijed. Zagreb.
32. Lipovetsky, Gilles. (2008) *Paradoksalna sreća. Oglad o hiperpotrošačkom društvu*. Antibarbarus. Zagreb.
33. Lukšić, Irena. (2007) *Uvodno slovo*, u: Šezdesete (zbornik), (ur.) Irena Lukšić. Biblioteka Književna smotra. Zagreb. str. 7 – 9.
34. Marcuse, Herbert. (1968) *Čovjek jedne dimenzije. Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*. Veselin Masleša. Sarajevo.
35. Marcuse, Herbert. (1972) *Kraj utopije. Esej o oslobođenju*. Stvarnost. Zagreb.
36. Markuze (Marcuse), Herbert. (1977) *Kultura i društvo*. Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd.
37. Martinić, Tena. (1994) *Postmoderna, svakidašnjica, komunikacija*. Naklada Benja. Opatija.
38. Matijašević, Željka. (2016) *Stoljeće krhkog sebstva. Psihoanaliza, društvo, kultura*. Disput. Zagreb.
39. Milardović, Anđelko. (2009) *Zapadni balkon: fragmenti ideologije i politike Zapada*. Politička publicistika. Zagreb.
40. Moi, Toril. (2007) *Seksualna/tekstualna politika. Feministička književna teorija*. AGM. Zagreb.
41. Novak, Michael. (1993) *Duh demokratskog kapitalizma*. Globus. Zagreb.
42. Nusbaum, Marta. (2003) *Feministička kritika liberalizma*. *Reč*. 71/17. 169-205.

43. Oraić Tolić, Dubravka. (2005) *Muška moderna i ženska postmoderna: rođenje virtualne kulture*. Naklada Ljevak. Zagreb.
44. Paić, Žarko. (2011) *Posthumano stanje. Kraj čovjeka i mogućnost druge povijesti*. Litteris. Zagreb.
45. Pavličić, Pavao. (1988) *Intertekstualnost i intermedijalnost: tipološki ogleđ*, u: *Intertekstualnost i intermedijalnost*, (ur.) Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić-Tolić, Pavao Pavličić. Zavod za znanost o književnosti. Zagreb. str. 157 – 195.
46. Reich, Wilhelm. (1985) *Spolna revolucija. Prilog karakternoj samoupravi čovjeka*. Naprijed. Zagreb.
47. Solar, Milivoj. (2007) *Književni leksikon: pisci, djela, pojmovi*. Matica Hrvatska. Zagreb.
48. Solar, Milivoj. (2003) *Povijest svjetske književnosti*. Golden marketing. Zagreb.
49. Sorić, Matko. (2010) *Koncepti postmodernističke filozofije*. Vlastita naklada. Zadar.
50. Stuart Mill, John. (2000) *Podređenost žena*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb. 2000.
51. Teodori, Massimo. (1979) *Historijat novih ljevica u Evropi (1956 – 1978)*. Globus. Zagreb.
52. Zeman, Zdenko. (2004) *Autonomija i odgođena apokalipsa. Sociologijske teorije modernosti i modernizacije*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
53. Zuckerman Itković, Zora; Petranović, Duška. (2010) *Ovisnosti suvremenog doba. Strast i muka*. Školska knjiga. Zagreb.
54. Žmegač, Viktor. (1987) *Povijesna poetika romana*. Grafički zavod Hrvatske. Zagreb.
55. Žmegač, Viktor. (2010) *Prošlost i budućnost 20. stoljeća. Kulturološke teme epohe*. Matica Hrvatska. Zagreb.

INTERNETSKI IZVORI

56. Paradžik, Marko. *Ideologija u romanima Michela Houellebecqa*. Zagreb.
http://www.academia.edu/10342534/Ideologija_u_romanima_Michela_Houellebecqa (pristupljeno 31. ožujka 2017.)
57. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18581> (pristupljeno 19. travnja 2017.)
58. <http://www.vasezdravlje.com/izdanje/clanak/2608/> (pristupljeno 10. lipnja 2017.)
59. <https://geek.hr/znanost/clanak/distopijska-fikcija/#ixzz4lD5Zzvrl> (pristupljeno 27. lipnja 2017.)
60. <https://www.libela.org/sa-stavom/8211-kapitalisticka-seksualnost-i-seks-pozitivni-feminizam/> (pristupljeno 2. srpnja 2017.)